મંત્ર સિદ્ધ' કર્યો હતો અને આખાં રાષ્ટ્રે એકમતે સ્વાતન્ત્ર્યયુદ્ધનો ઝંડો તેમના જ હાથમાં સોંપી દીધો હતો. તેમના હાથમાંથી તે ઝંડો નીચે પડે તેના પહેલાં જ ગાંધીજીએ તેને ઉપાડી લીધો. સ્વર્ગમાંથી ગંગા ઉતારવાનું કામ જેમ પેઢીઓ સુધી ચાલ્યું તેમ લોકમાન્યનું કાર્ય મહાત્માજીએ ઉપાડી લીધું અને પોતાની ઢબે પણ લોકમાન્યના ઉત્સાહથી તે આગળ ચલાવ્યું. પોતાને છ વરસની સજા થઈ તે વખતે હાઇકોર્ટમાં લોકમાન્યે કહેલુ કે "મારા છુટા રહેવા કરતાં મારા બંદીવાસથી જ સ્વરાજ્યનું કાર્ય વધે એવી પરમાત્માની ઇચ્છા જણાય છે." આજે મહાત્માજી પણ એ જ શ્રદ્ધાથી યરોડાની જેલમાં સ્વરાજ્યસાધના કરી રહ્યા છે.

કાર્ય મનસા, વાચા, કર્મણા ચલાવ્યું; તે એટલે સુધી કે સજા કરતી વખતે મિ. બ્રૂમફીલ્ડને લોકમાન્યનું સ્મરણ થયું.

૨

લોકમાન્ય તિલકનું જીવન એ ગેરસમજની એક લાંબી પરંપરા જ છે. એમને ભાગે જન્મથી મૃત્યુ સુધી લડવાપણું જ હતું. નાનપણમાં દરિદ્રતા સાથે લડવું એ તો ઘણાખરા મહારાષ્ટ્રીઓના ભાગ્યમાં હોય જ. તેનો વિચાર છોડી દઇયે તોપણ લોકમાન્યના જાહેરજીવનની શરૂઆતમાં જ કોલ્હાપુર પ્રકરણમાં તેમને જેલ જવું પડ્યું. શિવાજીના વંશજ તરીકે કોલ્હાપુરના રાજાની તરફદારી કરવા ગયા ત્યાં તે જ રાજાના દિવાને લોકમાન્ય ઉપર બદનક્ષીની ફરીયાદ કરી અને લોકમાન્યનો જેલ સાથેનો ૧૦૧ દિવસનો પહેલો પરિચય થયો ન્યુ ઈગ્લીશ સ્કુલ સ્થાપન કરી ત્યાં ચિપળૂણકરને તેઓ ખોઇ બેઠા. 'કેસરી' છાપું શરૂ કર્યું ત્યાં એમના માથી આગરકર સાથે મતભેદ પડ્યો, અને રાજકીય સુધારો પ્રથમ કે સંસાર સુધારો પ્રથમ એ વિષય પર બન્ને મિત્રો વર્ષો સુધી લડ્યા. સનાતન ધર્મના પક્ષપાતી તરીકે ઓળખાતા લોકમાન્ય પર જ્ઞાતિબહિષ્કૃત થવાનો પણ પ્રસંગ એકવાર આવેલો. લોકમાન્ય હિન્દુઓના પક્ષપાતી છે અને

મુસલમાનોનો દ્વેષ કરે છે એમ કેટલાંયે વર્ષો સુધી મનાતું. તેની નિવૃત્તિ આખરે લખનૌમાં થઇ. અને તેમના સ્વર્ગવાસ પછી તેમના પવિત્ર દેહને દહનભૂમિ સુધી લઇ જવામાં મહાત્માજી સાથે મૌ. શૌકત અલી અને ડૉ. કીચલુ જેવા મુસલમાન આગેવાનોએ પણ ખાંધ આપી હતી. સુરત વખતે મહાસભા તોડયાની જવાબદારી લોકમાન્ય પર ઢોળવામાં આવતી; પણ આખરે તેમના જ પ્રયત્નથી મહાસભાનાં તડ સંધાયાં, એટલું જ નહિ પણ મહાસભાએ પોતાના સ્વરાજ્યનિધિ સાથે તેમનું નામ જોડી દઇ પોતાની કૃતજ્ઞતા કાયમને માટે વ્યક્ત કરી છે. અમારી ખાત્રી છે કે એક એવો દિવસ પણ જરૂર ઉગવાનો કે જ્યારે આ નોકરશાહીને હાથમાં જળ લઇ કબૂલ કરવુ પડશે કે તિલક અમારા સાચા હિતચિન્તક હતા; વખતસર તેમનુ માન્યુ હોત તો પસ્તાવાનો પ્રસંગ ન આવત.

લોકમાન્ય તિલકે આપણા ઉપર અનન્ત ઉપકાર કર્યો છે, પણ તે ફેડવાનો ઉપાય એટલો જ છે કે તેમની પેઠે ફક્ત દેશહિતની જ દૃષ્ટિ મનમાં રાખી સ્વરાજ્યના કાર્ય પાછળ જીંદગીની દરેક ક્ષણ ગાળવી. તેમને નામે આપણે જે સ્વરાજ્ય ફાળો અથવા સ્વરાજ્યનિધિ સ્થાપન કર્યો છે તે દહાડે દહાડે વધવો જોઇયે અને તેનો ઉપયોગ ફક્ત સ્વરાજ્યને અર્થે જ .

થવો જોઇયે નોકરશાહીને કોઈ પણ રીતે શરણ ન જવાની તેમની ટેક આપણે જાળવવી જ જોઇયે. દરેક માણસે પોતાની કાયિક, વાચિક અને માનસિક શક્તિ સ્વરાજ્યને અર્થે જ ખરચવી જોઇયે અને ગમે તેટલી ગેરસમજ થાય તોપણ શ્રદ્ધા ખોયા વગર સ્વરાજ્યને સેવવુ જોઇયે.

૩

આપણું શરીર જે નાનપણમા હતું તે જ આજે છે અને છતા નથીયે ખરૂ. હિન્દુધર્મ વેદકાળમાં હતો તે જ આજે યે છે અને છતા ભિન્ન પણ છે. એ જ પ્રમાણે રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું ધ્યેય પહેલા જે હતું તે જ આજે છે અને છતા નથી. પણ લોકમાન્ય તિલકે આપણને જે રાષ્ટ્રમન્ત્ર આપ્યો તે જ આપણે આગળ ચલાવીયે છીયે ('સ્વરાજ્ય એ આપણો જન્મસિદ્ધ હક છે અને સ્વદેશી, બહિષ્કાર અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એ તે પ્રાપ્ત કરવાના સાધનો છે.' તે વખતે સ્વરાજ્યનો અર્થ સામ્રાજ્યના શહેરીઓનો હક એટલો જ થતો હતો. આજે તે વ્યાપક અને ચોકસ થયો છે સ્વરાજ્ય એટલે હિન્દુસ્તાનની સેના ઉપર અધિકાર, હિન્દુસ્તાનના અનાજના વેચાણ ઉપર પૂરેપૂરો અંકુશ, ધાર્મિક સુરક્ષિતતા અને સામ્રાજ્યમા રહેવુ કે ન રહેવુ એની મુનસફી. સ્વદેશીનો અર્થ પણ આજે બહુ જ

ચોકસ થઇ ગયો છે. સ્વદેશી એટલે સ્વદેશમાં ઉગાડેલા રૂ, શણ, ઊન કે રેશમના હાથે કાંતેલા અને હાથે વણેલા કપડાનો ઉપયોગ કરવો અને તમામ પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર કરવો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં સરકારી મદદ, સરકારી માન્યતા અને સરકારી વિદ્યાપીઠનો બહિષ્કાર એટલો ચોકસ અર્થ તે કાળે ન હતો, જો કે તે દિશામાં પ્રયત્ન તો સારી પેઠે થયો હતો આજે પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું સ્વરૂપ જેટલું ચોકસ થવું જોઇયે તેટલું થયું નથી, પણ સરકારી કેળવણીનો બહિષ્કાર થવો જ જોઇયે એ વિષે સંદિગ્ધતા રહી નથી

હવે રહ્યો બહિષ્કાર બહિષ્કારનો તે વખતનો સ્થૂળ અર્થ તો લેંકેશાયરના વેપારીઓને નુકસાન થાય એ રીતે વિલાયતી માલનો ત્યાગ અને એને સ્થાને વિલાયત સિવાયના બીજા ગમે તે દેશનો માલ લેવાની છુટ—જો કે તેમાંયે સ્વદેશી વસ્તુ બનતા સુધી પસંદ કરવાની ભલામણ— એવો હતો આત્મશુદ્ધિના અને અહિંસાના આજના યુગમાં આપણે તે ખ્યાલ છોડી દીધો છે પણ બહિષ્કારનો તે વખતે પણ પ્રજા હૃદયમાં એક જુદો, વ્યાપક અને મનુષ્યસ્વભાવને સુલભ એવો અર્થ હતો તે એ કે જે સરકારે અન્યાય કર્યો છે તે સરકાર સાથેનો માનભંગયુક્ત સંબંધ છોડી દેવો એ આજના અસહકારનું સ્થૂળ સ્વરૂપ હતું

પણ લોકહૃદયે તો તેનો ધર્મ તરીકે સ્વીકાર કર્યો હતો. અને તેથી જ હિન્દુસ્તાનની ધાર્મિક પ્રજા નેતાઓ પાસેથી વિગતવાર બહિષ્કારસ્મૃતિ માગતી હતી. આજે પણ લોકો અસહકારનો શાસ્ત્રાર્થ કેટલો ચલાવે છે તે આપણે જાણીયે છીયે.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે બહિષ્કાર અને અસહકાર એ તે તે કાળના સ્થૂળ અથવા સૂક્ષ્મ ધર્મ જ છે. અરવિન્દ ઘોષ એક ઠેકાણે લખે છે કે "બહિષ્કાર એ તે વખતનું નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકારનું લૌકિક નામ હતું અને તે દ્વારા નોકરશાહીના દોર અને પ્રજાના અંકુશ વચ્ચે ચાલેલી ઝુંબેશને જોરદાર અને અસરકારક સ્વરૂપ અપાયું હતું." આજે અસહકાર પણ તે જ પરિણામ લાવવા માગે છે. ફક્ત આજ સુધીના અનુભવ પરથી હિન્દુસ્તાનના સાત્ત્વિક સ્વભાવને અનુકૂળ એવું તેનું અહિંસામય વિશુદ્ધ સ્વરૂપ આપણે હવે દૃષ્ટિ આગળ રાખ્યુ છે. લોકમાન્ય તિલકે આપણને જે માર્ગ બતાવ્યો તે જ તપસ્યાના અગ્નિથી પ્રદીપ્ત, તેજસ્વી અને વિશુદ્ધ થઈ આપણી આગળ ખડો છે. એ જ માર્ગે લોકમાન્યની શ્રદ્ધાથી, લોકમાન્યની ઉલટથી અને લોકમાન્યની એકાગ્રતાથી લોકમાન્યે બતાવેલા સ્વરાજ્યમન્દિર સુધી આપણે યાત્રા કરવાની છે, અને યાત્રાને ડગલે ડગલે લોકમાન્યનું શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્મરણ કરવાનું છે.

લોકમાન્યનો સ્વર્ગવાસ

—ગાંધીજી

લોકમાન્ય તો એક જ હતા. રાજાએ આપેલા ઇલકાબ કરતાં લાખ ગણી કિંમત તિલક મહારાજને લોકોએ આપેલા ઇલિકાબની હતી એ દેશે સાબીત કરી આપ્યુ છે. આખું મુંબઈ લોકમાન્યને વળાવવા રવિવારે નીકળી ગયેલું હતું એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય.

જે ચિતારો મે તેમના છેલ્લા દિવસોમાં નજરે જોયા તે કદી ભૂલાય તેમ નથી. લોકોનો અગાધ પ્રેમ અવર્ણનીય હતો.

ફ્રાંસમાં કહેવત છે 'રાજા મુઆ, રાજા ઘણું જીવો.' તે વિચાર ઇંગ્લંડ વગેરે બધા દેશોમા પ્રસરેલો છે, અને રાજાનુ મરણ થાય ત્યારે એ કહેવતનું ઉચ્ચારણ થાય છે. તેનો ભાવાર્થ તો એ છે કે રાજા મરતો જ નથી. રાજતંત્ર એક ઘડી પણ બંધ થતું નથી.

તેમજ તિલક મહારાજ કઈ મરતા નથી, મર્યા નથી. જીવે છે ને ઘણું જીવશે એમ મુંબઇની મેદનીએ બતાવી આપ્યું. અંગતનાં સગાં ભલે રોચવાયાં, તેઓએ ભલે આંખમાથી મોતી પાડ્યાં; પણ પેલા

ધાટી પોતાના વાજીત્રો લઈને કંઈ રોતા નહોતા આવ્યા તેઓ તો ઉત્સવ ઉજવવા આવ્યા હતા એમના વાજીત્ર અને ભજનોએ લોકોને ચેતવ્યા તિલક મહારાજ મર્યા નથી. ' લોકમાન્ય તિલક મહારાજની જે ' એ ઘોષથી બધુ ગાજી ઉઠયુ, અને પછી તિલક મહારાજના દેહને અગ્નિસંસ્કાર કરવાનો છે એવો ખ્યાલ જ ન રહ્યો આમ પ્રજાએ ખરો ઠરાવ કર્યો દાકતરોના 'બુલેટીન' ખોટા પાડયા

મારા મનમા કંઈક ખળભળાટ શનિવારની રાત્રે જ્યારે મરણના ખબર સાભળ્યા ત્યારે રહી ગયો હતો, પણ જયઘોષ સાભળીને શમી ગયો મે પણ માન્યુ કે તિલક મહારાજ જીવે છે, ક્ષણભગુર દેહ ગયો પણ તેમનો અમર આત્મા તો લાખોના હૃદયમા બિરાજે છે

એક અગ્રેજ લેખકે કહ્યુ છે કે બે ખરા મિત્ર પણ જ્યા સુધી જીવે છે ત્યા સુધી દેહે તો ભિન્ન જ છે. એકબીજામા કંઈક ભેદ પણ જુએ જો તે ખરા મિત્ર હોય તો જે મરે છે તે ભેદને ભાગતો જાય છે, મુએલો જીવતાના શરીરમા જીવે છે જીવતાને મન તે મુઓ જ નથી તેમ તિલક મહારાજ આજે લાખોના શરીરમા જીવે છે શનિવારે તો વિશેષે પોતાના જ શરીરમા જીવતા હતા

આવું મૃત્યુ આજ લગી આ જમાનામાં કોઇ લોકનાયકને ભાગે નથી આવ્યું. દાદાભાઈ ગયા, ફીરોજશાહ ગયા, ગોખલે પણ ગયા. બધાની પાછળ હજારો સ્મશાને ગયા હતા, પણ તિલકે અવધિ વાળી! તેમની પાછળ તો આખું જગત ગયું. મુંબઇ રવિવારે ઘેલું થઇ ગયું હતું.

આ શો ચમત્કાર ? જગતમાં ચમત્કાર જેવી વસ્તુ જ નથી, અથવા તો જગત એ જ એક ચમત્કૃતિ છે. કારણ વિના કાર્ય બનતું નથી એ અપવાદ વિનાનો સિદ્ધાન્ત છે. લોકમાન્યનો હિન્દુસ્તાન પરનો પ્રેમ મર્યાદારહિત હતો તેથી લોકપ્રેમ પણ મર્યાદારહિત હતો. સ્વરાજનો મંત્ર જેટલે દરજ્જે તેમણે જપ્યો તેટલે દરજ્જે બીજા કોઇએ નથી જપ્યો. સ્વરાજને સારૂ હિન્દ હવે લાયક થશે એમ જ્યારે બીજાઓએ અંતઃકરણપૂર્વક માન્યું ત્યારે લોકમાન્યે અંતઃકરણપૂર્વક માન્યું કે હિન્દ આજે જ તૈયાર છે. આ માન્યતાએ લોકોનાં મન હરી લીધાં. એમ માનીને તેઓ બેસી ન રહ્યા, પણ તેનો અમલ આખી જીંદગીભર કર્યા કર્યો, તેથી પ્રજામાં એક નવો જુસ્સો પેદા થયો. સ્વરાજ મેળવવાની પોતાની અધીરાઇનો ચેપ તેમણે પ્રજાને લગાડ્યો, ને જેમ તે લાગતો ગયો તેમ તેમ પ્રજા તેમની તરફ દોરવાતી ગઇ.

પોતાની ઉપર ગમે તેવાં જોખમો આવ્યાં, ગમે તેટલાં દુ:ખ પડયા પણ આ મંત્રનું રટણ તો તેમણે છોડયું જ નહિ. એમ તેઓ કઠિન પરીક્ષામાં પણ પસાર થયા, તેથી પ્રજાને તેમની ઉપર ભારે વિશ્વાસ બેઠો ને તેમનું વચન કાયદો ગણાયું.

આવુ મહાન જીવન દેહ જતાં પૂરૂ થતું જ નથી દેહ જતા તો શરૂઆત થાય છે.

તિલક મહારાજને સારૂ કંઇક વિશેષ થવુ જોઇયે એમ એક મિત્રે લખ્યું ને સલાહ માગી. સાથે એમ પણ જણાવ્યુ કે તેમની પાછળ ત્રણ દહાડાની હડતાલ પાળીયે તો સારૂં નહિ ? તેનો જવાબ મે જે આપ્યો તે વિચારને જરા લંબાવીને અહીં આપું છું

જેની આપણે પૂજા કરતા હોઇયે તેના સદ્દગુણોનું અનુકરણ કરવું એ જ ખરી પૂજા છે. તેથી હડતાલ પાળવાના કરતા કંઈ અમસ્રી કામ કરવુ મને તો વધારે પ્રિય છે. કારણ તે દહાડે હડતાલ પાળવી, ઉપવાસ કરવો વગેરે જરૂરનું છે, પણ વિશેષતા તો અનુકરણમા જ હોય તેઓ અત્યત સાદા હતા, તેમના સ્મરણાર્થે આપણે સાદાઈ ગ્રહણ કરીયે, આપણને કંઇક અગવડ પડે એટલે દરજ્જે વસ્તુઓનો ત્યાગ આદરીયે. તેઓ બહાદુર હતા; આપણે તેમની નિર્ભયતાનું અનુકરણ કરી મન સાક્ષી પૂરતું હોય

તે જ કરીયે, પોતાનું ધાર્યું જ કરતાં ન હઠીયે. તેઓ વિચારશીલ હતા; આપણે બોલવામાં ને કરવામાં પૂરો વિચાર કરીને જ બોલીયે ને કરીયે. તેઓ વિદ્વાન હતા, માતૃભાષા અને સંસ્કૃત ઉપર તેમનો ભારે કાબુ હતો; આપણે તેમના જેવા વિદ્વાન થવાનો આગ્રહ રાખીયે, પરભાષાનો આપણા વ્યવહારમાં ત્યાગ કરી માતૃભાષાનું સારૂ જ્ઞાન મેળવી તેમાં આપણા બધા વિચારો બતાવતાં શીખીયે, સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરી આપણા ધર્મની ખૂબીઓ જે આપણાં શાસ્ત્રોમાં છુપેલી છે તેને ખોળી કહાડીયે. તેઓ સ્વદેશીના શોખી હતા, આપણે સ્વદેશીનો અર્થ સમજી સ્વદેશીનુ આચરણ કરીયે. તેમનો દેશ પ્રત્યે અગાધ પ્રેમ હતો; આપણે પણ તેવો પ્રેમ આપણા જીવનમાં ખીલવીયે ને યથાશક્તિ દિનપ્રતિદિન દેશસેવામાં વધારે ને વધારે પરાયણ થઇયે. આમ કરીને જ તેમની ખરી પૂજા કરાય. જેનાથી એટલું પણ ન થઇ શકે તે એક પૈસાથી માંડી ગમે તેટલું નાણું તેમના સ્મરણાર્થે આપે, અને તેનો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપનારી શાળાઓ સ્થાપવામાં, લાયક વિદ્યાર્થીને લાયક શિક્ષણ લેવ સારૂ શિક્ષાવૃત્તિઓ આપવામાં કે એવા બીજા સાર્વજનિક કાર્યોમાં ઉપયોગ કરાય.

લોકમાન્ય ચાલુ રાજ્યમંડળના કટ્ટા શત્રુ હતા પણ તેમને અંગ્રેજોનો અણગમો હતો એવી માન્યત

કેટલાકમાં રહેલી છે તે ખોટી છે. તેમને જ મુખેથી મેં અંગ્રેજોનાં વખાણ ઘણી વેળા સાંભળ્યાં છે. તેમને અંગ્રેજી રાજ્ય સાથેનો સંબંધ સર્વથા અનિષ્ટ હતો એમ ન હતું; પણ તેઓ અંગ્રેજોના બરોબરીયા તરીકે પોતાને અને પ્રજાને ઓળખાવવા માગતા હતા. અંગ્રેજને કે કોઇને પણ તાબે રહેવું તેમને જરાયે પસંદ ન હતું.

તેમની અંગ્રેજ આમવર્ગ ઉપર એવી શ્રદ્ધા હતી કે તેમણે ઈંગ્લંડમાં સીનેમેટોગ્રાફની મારફતે અંગ્રેજ પ્રજાને પંજાબનો અન્યાય સમજાવવાની વિચિત્ર સૂચના કરી હતી!

આવા પ્રૌઢ દેશભક્તનો સ્વર્ગવાસ આપણે ઉજવી રહ્યા છીયે. જે દેહમાં આપણે તેમને જાણ્યા હતા તે જ દેહમાં એઓ હજુ રહ્યા હત તો આપણને લાભ હતો એ તો નિર્વિવાદિત છે, પણ આવી વ્યક્તિ દેહ રહો યા નહિ તોપણ દેશની સેવા કર્યા જ કરે છે, દેશને દોર્યા કરે છે. જેણે પોતાની કાર્યરેખા ઘડી લીધી છે, જેણે તે પ્રમાણે પિસ્તાળીસ વર્ષ સુધી અમલ કર્યો છે, જેણે પોતાના દેહને દેશસેવામાં જ નીચોવી નાંખ્યો છે તે પોતાના દેહનો ત્યાગ કરી ભૂલાના નથી, મરતા નથી. તેથી લોકમાન્ય તિલક મરીને પણ આપણને જીવવાનો મંત્ર આપી ગયા છે એમ માનીયે.

(તા. ૮-૮-૨૦ના નવજીવન માંથી)

સ્વ. લોકમાન્ય બાળ ગંગાધર તિલક

—દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

ઇ. સ. ૧૮૫૭ના નિષ્ફળ પ્રયત્ન પછી અંગ્રેજોની સત્તા આ દેશમાં ઠીક જામી ગઇ, કેમકે કુસંપને લીધે દેશનું શારીરિક બળ છિન્નભિન્ન થયું હતું. શરીરબળના આ યુદ્ધમાં દેશ હાર્યો, પણ હિન્દી રાષ્ટ્ર અને હિન્દી સંસ્કૃતિ અંગ્રેજોને વશ થઇ નથી, થનાર નથી એનું હિન્દી લોકોને તેમજ અંગ્રેજ સરકારને અખંડ સ્મરણ અને ખાતરી રખાવનાર તેમજ ખાતરી આપનાર જે કેટલીક વ્યકિતઓ આ દેશમાં પેદા થઈ તેમાંનો એક વિક્રમ વીર આ લોક છોડી ગયો છે. સત્તાવનની સાલનો સ્વતંત્રતાનો મહાપ્રયત્ન થયો તે વર્ષે બાળ ગંગાધર એક વર્ષના બાળક હતા જે કેળવણીને લીધે અંગ્રેજો જીત મેળવી શકયા તે કેળવણી લઇને તેમની સાથે લડવાનો વિચાર રાખનાર વ્યક્તિઓમાં તેઓ અગ્રેસર નીવડયા. જાહેરજીવનમાં એમના સાથી અને ગુરુ વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપળૂણકર અંગ્રેજી સાહિત્યને ‘ વાઘણનું દૂધ ’ કહેતા. એનું પાન કરીને રાજ્યકર્તા સાથે પ્રજા-હિતને માટે એમણે લડવાનો નિશ્ચય કર્યો. પહેલેથી જ સ્વદેશસેવાનાં સ્વપ્ન ધરનાર બાળ ગંગાધરના જીવનમાં તે વીશ વર્ષે બી. એ. પાસ થયા પછી એલએલ બી.

પાસ થયા વગેરે વિગત બહુ મહત્ત્વની નથી. સત્તાવનની સાલના અનુભવથી એટલું નક્કી થયું હતું કે પ્રજાશરીર દુબળ બન્યું છે. તેને મબળ કરવાનો, લોકજાગૃતિ કરવાનો એકમાત્ર ઉપાય એ રાષ્ટ્રીય કેળવણી છે એ નિર્ણય નાનપણમાં જ તિલકે ચિપળૂણકર, નામજોશી, આગરકર વગેરે મિત્રો સાથે કરેલો. વિષ્ણુશાસ્ત્રી સ્વાભિમાનની મૂર્તિ હતા; સ્વધર્મ, સ્વદેશ અને સ્વભાષા વિષે એમને અત્યંત આદર અને અભિમાન હતાં. તેથી જ સરકારી નોકરી છોડી લોકશિક્ષણના કાર્યમાં તેમણે પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું હતું. દેશમાં તેજસ્વી કેળવણીનો પ્રસાર થાય, લોકોને નિર્દોષ સાહિત્ય વાચવા મળી જાય, દેશના હિતના પ્રશ્નોની ચર્ચા થાય, એટલું જ નહિ પણ લોકોની અભિરુચિ ધર્મને હાનિકર ન થાય એ ઉદ્દેશથી 'ન્યુ ઇંગ્લીશ સ્કુલ' નામની શાળા, 'નવીન કિતાબખાના,' નામની પુસ્તકોની દુકાન, 'નિબંધમાલા' નામનું એક તેજસ્વી માસિક અને 'ચિત્રશાળા' નામનું પૌરાણિક અને હિન્દુ જીવન વિષેનાં ચિત્રો છાપવા માટે એક કલાગૃહ, એટલાં વિષ્ણુશાસ્ત્રીએ સ્થાપન કર્યાં. આગરકર એટલા જ દેશાભિમાની હતા, પણ તેમનું વલણ અંગ્રેજી સાહિત્ય તરફ વધારે હોવાથી સંસારસુધારા કરવાની એમની વૃત્તિ વધારે તીવ્ર હતી. નામજોશી અત્યંત વ્યવહાર-ચતુર અને કાર્યદક્ષ માણસ હતા. આ લોકોએ લોક-

શિક્ષણનું કાર્ય શરૂ કર્યું. તિલક 'ન્યુ ઇંગ્લીશ સ્કુલ'માં ગણિત શીખવતા. પછી આ મિત્રમંડળે એક કૉલેજ સ્થાપન કરી, જેનું નામ 'મહારાષ્ટ્ર કૉલેજ' રાખવાનો પ્રથમ વિચાર હતો, પણ પછી તેને 'ફર્ગ્યુસન કૉલેજ' નામ આપવામાં આવ્યું. સાથે સાથે તિલક એક 'લૉ કલાસ' પણ ચલાવતા. દેશભક્તોનું આ યુવકમંડળ બધા પ્રશ્નો ઉપર ચર્ચા કરતું, પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનુ કામ હાથમાં લીધા પછી બનતાં સુધી બીજી પ્રવૃત્તિમાં ન પડવું જોઇયે એ વૃત્તિ તિલકની હતી. વિદ્યાર્થી–જીવનમાં એમની અધ્યયનની એકાગ્રતા અને અધ્યાપનની એમની રુચિ અને કળા જોતાં એ વૃત્તિ અત્યંત સ્વાભાવિક હતી; અને એ જ કારણસર 'ડક્કન સૌસાયટી' 'જેસ્યુઇટ' સંસ્થાની પેઠે ચલાવવી અને તેની અંદર કામ કરનાર વ્યક્તિઓએ પોતાનું સર્વસ્વ સંસ્થાને જ અર્પણ કરવું એ આદર્શને વિષે એમનો ભારે આગ્રહ રહેતો. આગરકર એ વિચાર સાથે સંમત થઇ શકયા નહિ. મતભેદ વધ્યો અને તિલકે 'ફર્ગ્યુસન કૉલેજ' છોડી. જન્મસિદ્ધ અધ્યાપકના જીવનમાં અલૌકિક પરિવર્તન થયુ અને લોકશિક્ષણનું વ્યાપક કાર્ય હાથમાં લઇને તેઓ લોકમાન્ય થયા.

તિલકે 'કેસરી' પત્ર હાથમાં લીધું અને 'મરાઠા' પણ ચલાવવા લાગ્યા. 'કેસરી' માં મતભેદ ઉત્પન્ન થયો તેથી આગરકરે 'સુધારક' પત્ર શરૂ કર્યું. આ

બે પત્રોએ સંસારસુધારા વિષે અને હિન્દુ સમાજ વ્યવસ્થામાં સરકારને ક્યાં સુધી માથું મારવા દેવું એ વિષે અનેક વર્ષો સુધી ચર્ચા કરીને મહારાષ્ટ્રને ભારેમાં ભારે કેળવણી આપી. 'કેસરી'માં ફુટ પડી એના પહેલાં જ આ યુવકમંડળ ઉપર ભારે આફત આવી પડી. શિવાજી મહારાજના વંશજ કોલ્હાપુરના મહારાજને ગાંડા ઠરાવીને મદ્રાસ મોકલવામાં આવ્યા. ત્યારે આ દેશાભિમાની નવયુવકોનો પુણ્યપ્રકોપ ભભુકી ઉઠ્યો. તેમણે 'કેસરી'માં એ પ્રકરણોમાં ઉંડા ઉતરીને લખાણો લખ્યાં, જેને પરિણામે 'કેસરી' ઉપર મુકદ્દમો ચાલ્યો. આ મુકદ્દમા દરમીયાન વિષ્ણુશાસ્ત્રી ૩૨ વર્ષની ઉમરે ગુજરી ગયા, અને આગરકર અને તિલકને ૧૦૧ દિવસની સરકારની પરોણાગત સ્વીકારવી પડી. પૂનામાં પ્રજામત કેળવીને સરકાર આગળ મુકવાના ઇરાદાથી મહામતિ રાનડે જેવાએ 'સાર્વજનિક સભા'

રહેવામાં આખા દેશમાં પૂના અગ્રેસર શહેર રહ્યું છે.

તુરંગમાંથી આવ્યા પછી તિલકે પોતાનો સઘળો જીવ 'કેસરી'માં પરોવ્યો. મરાઠી ભાષા ઘડીને એને સમૃદ્ધ બનાવવી, આધુનિક જમાનાના બધા વિચારો અને રાજકીય સિદ્ધાન્તો મરાઠી ભાષા દ્વારા જનમસમુદાયને સમજાવવા, લોકલાગણીની બધી છટાઓ તેમાં વ્યક્ત કરવી અને રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનો પ્રાણ ભાષામાં ઉત્પન્ન કરવો એ ઉદ્દેશથી દર અઠવાડીયે તેમણે લખવા માંડયું. 'કેસરી'એ રાજકીય મહારાષ્ટ્ર ઘડયું છે એમ કોઇ કહે તો તે અયોગ્ય ન ગણાય. 'કેસરી'ની ભાષા આડંબર વિનાની, સીધી પણ પ્રૌઢ હોય છે. તેનું લખાણ વિષયનો પરિપૂર્ણ કાબુ બતાવનારૂં, મુદ્દાસર અને જુસ્સાદાર હોય છે. 'કેસરી' જ્યારે કોઇ પ્રતિપક્ષીની સામે અખાડામાં ઉતરે છે ત્યારે તેની ભાષા સોળે કળાએ પ્રકાશે છે. જુસ્સા સાથે કટુતા અથવા ઝેર નથી હોતું એમ નહિ, પણ તેમાંયે ગાંભીર્ય સંપૂર્ણ જાળવેલું હોય છે. પ્રતિપક્ષીનો પરાજય કરવા માટે 'કેસરી' જે ઝેર વાપરે છે તે ઘણા લોકોની સૌમ્ય અભિરુચિને ભારેપડતું લાગે છે અને તિલકની ભાષામાં વિનય નથી હોતો, આદર નથી હોતો એવી ટીકા ઘણાએ કરી છે. તિલકનો જવાબ એક જ રહેતો, " લડવૈયો બીજું કરી જ ન શકે. જો મારે નિવૃત્તિમાં જ

સમય ગાળવો હોત તો હું બધી જાતની ઉદારતા બતાવત, પણ જેને કાર્ય કરવું છે તેણે તો પ્રસંગોપાત પ્રખર થવું જ જોઇયે" 'કેસરી'ના જેટલું વ્યવસ્થિત, પ્રતિષ્ઠિત અને લોકપ્રિય વર્તમાનપત્ર હિન્દુસ્તાનમાં બીજું ભાગ્યે જ હશે મહારાષ્ટ્રનું જાહેરજીવન, હિન્દુસ્તાનની જાગૃતિ, એશીયાની ભવિતવ્યતા, યુરોપનું રાજકારણ અને દુનીયાની પ્રગતિ વિષે 'કેસરી'માં હમેશાં વિદ્વત્તા અને માહિતીથી ભરેલા પ્રૌઢ લેખો આવે છે 'કેસરી' અત્યંત નિયમિત છાપું છે એની બધી ગોઠવણ અને વ્યવસ્થા તિલકે જાતે કરી છે આજે 'કેસરી'નો પ્રસાર ૪૦ હજારનો છે એમ કહેવાય છે કે દુનીયામાં જ્યાં જ્યાં મરાઠી ભાષા બોલાય છે અથવા વંચાય છે ત્યાં ત્યાં 'કેસરી' પહોંચે છે

પણ કેસરી એ જ તિલક મહારાજનું કાર્યક્ષેત્ર ન હતું એક તરફ સરકાર સામે અને બીજી તરફ સમાજસુધારાવાળાઓ સામે એમને લડવું પડતું તિલક કોઈ દિવસ પુરાણપ્રિય ન હતા ઘણા સમાજસુધારાઓ તેમને અગત્યના લાગતા, છતાં તેમણે સુધારાઓનો વિરોધ કર્યો અને તેથી ગેરસમજ ઉત્પન્ન થઈ ઘણા લોકો એમને સ્થિતિચુસ્ત માનવા લાગ્યા તેમની માન્યતા એવી હતી કે સમાજસુધારા એ હમેશનું કામ છે અને તે ધીમે ધીમે થવું જોઇયે ખાસ કરીને જ્યારે વિદેશી રાજ્ય હેઠળ પ્રજા આત્મવિશ્વાસ ખોઈ બેસે છે અને

જ્યારે પરધર્મી પાદરીઓના આપણી સંસ્કૃતિ ઉપર દિનરાત પ્રહારો ચાલુ છે ત્યારે સમાજને સ્વાભિમાન-શૂન્ય અને હતોત્સાહ બનાવવો એ ભૂલ છે. વળી સંસારસુધારાની પાછળ પડીશું તો શિક્ષિત અને અશિક્ષિત વચ્ચે અંતરાય આવશે, તડ પડશે અને રાજ્યપ્રકરણમાં આપણે વધારે નિર્બળ થઈશું. માટે સમાજ ઉપર હુમલા કરીને નહિ, પણ ધીમે ધીમે સમાજને વશ કરીને જેટલા સુધારા થઈ શકે તે કરવા ઘટે. સરકારની જોડે તો તેની શક્તિથી અંજાઈ જઈને આપણે નરમ બનીયે છીયે તો પછી શ્રદ્ધા અને આદરપૂર્વક સમાજ સામે પણ આપણે કેમ નરમ ન બનીયે ? આવા વિચારોને લીધે તેઓ 'કેસરી'માં બનતાં સુધી સંસારસુધારાનો પ્રશ્ન છેડતા જ નહિ. એટલામાં 'સંમતિ વયનું બિલ' આવી પડ્યું. બિલનું તત્ત્વ તિલકને માન્ય હતું એમ નથી, છતાં તેમણે એ બિલનો સખ્ત વિરોધ કર્યો. તેમનું કહેવું એ હતું કે અંગ્રેજ લોકો પારકા છે, એ જાણીજોઈને આપણી સાંસારિક બાબતોમા વચ્ચે પડતા નથી, ભલેને ઉદાસીનતાનુંયે પણ ધાર્મિક અને સામાજિક બાબતોમાં આપણને સ્વરાજ્ય છે, એ શા માટે આપણે હાથે કરીને ખોવું ? આપણે જો આપણે જ હાથે સરકારને આપણા ઘરની અંદર પ્રવેશ કરવા દઈશું તો આપણાં સ્વમાન અને સ્વાતંત્ર્ય ઘટશે અને આપણે વધારે

દુર્બળ તેમજ પરાધીન બનીશું. જૂના બધા રિવાજો તેઓ પાળતા ન હતા. પંક્તિભેદમાં હાલમાં લેવાતી બધી છુટ તેઓ લેતા. તેમનું જીવન અત્યંત સાદું અને પવિત્ર હતું અને છતાંયે તેમાં ધાર્મિકતાનો આડંબર બિલકુલ ન હતો. સમાજનો અને ધર્મનો અધિકાર માનવા ખાતર વિલાયત જઈ આવ્યા પછી એમણે પ્રાયશ્ચિત્ત પણ લીધેલું; જોકે વિલાયતમાં એમણે ખાવાપીવામાં સંપૂર્ણ શુદ્ધિ રાખી હતી. રાજકીય ઉત્સવોમાં મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તીઓની સાથે બેસીને એમણે ભોજન કર્યું છે. અન્ત્યજોને અસ્પૃશ્ય ગણવા એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા ક્યાંયે નથી એમ એમણે જાહેર કરેલું. એમના કેટલાક દિલોજાન મિત્રો સંસારસુધારકોમાં પ્રમુખ હતા.

સને ૧૮૯૬માં મુંબઈમાં પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો અને પૂનામાં પણ તેણે પ્રવેશ કર્યો. આ આપત્તિ અણધારી અને તદ્દન નવી હોવાથી બધા લોકો ગભરાઈ ગયા. સરકારને પણ પ્લેગ સામે શાં પગલાં લેવાં એ સૂઝ્યું નહિ અને તેથી 'સેગ્રેગેશન' 'ક્વોરેન્ટાઈન' વગેરે સખ્ત ઉપાયો લેવામાં આવ્યા. વળી તેનો ઠીક અમલ કરવા માટે લાગણી અને સભ્યતા વગરના ગોરા સિપાઈઓની યોજના થઈ. પ્લેગના ત્રાસ કરતાં આ સોલ્જરોની જડતીનો કેર લોકોને વધારે અસહ્ય થઈ પડ્યો અને સર્વત્ર હાહાકાર વર્તી ગયો. જેને જેમ

ફાટ્યું તેમ સૌ નાઠાં, પણ તિલકે આવા પ્રસંગે ગામ છોડ્યું નહિ. ગામમાં રહીને એક તરફથી લોકોને મદદ કરવા લાગ્યા અને બીજી તરફથી સરકારની ઉપાય કરતાં અપાય કરનારી વિવેકશૂન્ય સખ્તાઇથી થતો પ્રજાક્ષોભ 'કેસરી' દ્વારા વ્યકત કરતા. તિલકે માત્ર ક્ષોભ વ્યકત કર્યો, પણ સરકારને લાગ્યું કે એમણે એ નિર્માણ કર્યો. લોકક્ષોભની સીમા પ્લેગ અમલદાર રેન્ડ સાહેબના ખૂનમા થઈ. સરકારે પોતાની પ્લેગનીતિ બદલી ખરી, પણ ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરી લોકોને દબાવવામાં મણા ન રાખી. પૂનાના સરદાર નાતુ બંધુઓને સરકારે નજરકેદ કર્યા અને 'કેસરી' ઉપર રાજદ્રોહનો મુકદ્દમો ચલાવ્યો. કેટલાક મિત્રોએ તિલકને માફી માગવાની સલાહ આપી, પણ તેમણે કહ્યુ, "સાચી દાનતથી મે જે કર્યું છે તેને માટે માફી શાની માગુ? ખલાસીનું કામ કરે તે કોઇક દિવસ સમુદ્રમા ડુબે પણ ખરો; એ જ રીતે દેશસેવા કરવી હોય તો જેલજાત્રાનો પ્રસંગ આવે જ. આ તો અમારા ધંધાને લગતા જોખમો. માફી માગીને હું દેશની કાંઇપણ સેવા ન કરી શકુ. સિવાય મારૂં સત્ત્વ જાય, પછી મારામાં શું રહ્યું?" સરકારે એમને દોઢ વર્ષની સજા કરી, એટલું જ નહિ પણ કાયદામાં ફેરફાર કરી રાજદ્રોહ વાળી કલમ વધારે સખ્ત કરી. એમ કહેવાય છે કે જેલમા ગયા ત્યારે પહેલે દિવસે એમને એટલું સખ્ત કામ આપવામા આવેલુ કે ઘંટી

ચલાવતાં ચલાવતાં બેભાન થઈ ગયા. પણ શુદ્ધિમાં આવ્યા કે તરત પાછા કામે વળગ્યા. એમણે રાહત ન માગી. રાહત માગવી એ એમને નામોશી ભરેલું લાગતું. એક વર્ષને અંતે તેઓ છુટયા ત્યારે એમના શરીરનું વજન બહુ જ ઘટી ગયું હતું; પણ અન્તમાં એમનું વજન બહુ વધી ગયું હતું. ઘેર આવતાંવાર પાછું 'કેસરી' હાથમાં લીધું અને પુનશ્ચ હરિઃ ૐ કરીને લખવા લાગ્યા. જ્યારે તેઓ જેલમાં હતા ત્યારે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃત પંડિત મૅક્સ મુલરના હાથમાં તેમણે લખેલું 'ઓરાયન' અથવા 'મૃગશિરસ્' નામનું પુસ્તક આવ્યું. 'ઓરાયન'ની અંદર જ્યોતિષશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી વૈદિક કાળનિર્ણયની ચર્ચા હતી. ચોપડી જોઈને મૅક્સ મુલર ચકિત થયા, મુગ્ધ થયા અને આવા અગાધ પાંડિત્યવાળા વિદ્વાન પાસે પોતે કરેલું ઋગ્વેદનું ભાષાન્તર અભિપ્રાયને માટે મોકલવાનું તેમને મન થયું. પણ ખબર પડી કે ગ્રન્થકર્તા તો જેલમાં છે! એમણે પ્રથમ તો જેલમાં તિલકને પુસ્તકો મળે, વાંચવાનો સમય અને દીવાબત્તી મળે એવી ગોઠવણ સરકાર પાસે કરાવી. પછી એમની દરમીયાનગીરીને લીધે સરકારને છ મહિના પહેલાં તિલકને છોડવા પડયા. જેલમાં વેદનું નિરીક્ષણ કરતાં એમને સૂઝી આવ્યું કે આર્યોનું મૂળ રહેઠાણ ઉત્તર ધ્રુવ તરફ હોવું જોઈએ, અને આર્ય લોકો સુમેરુની આસપાસ રહેતા હતા, એવો

ઉલ્લેખ વેદમાં મળી આવે છે એમ એમને લાગ્યું. જેલમાંથી છુટ્યા પછી તાઈમહારાજ કેસ જેવો માથું ખાઈ નાંખે એવો મુકદ્દમો ચાલુ હતો છતાં તે જ અરસામાં 'આર્કટિક હોમ ઇન ધિ વેદાઝ' એટલે 'આર્યોનું વેદ કાળમાં સુમેરુ તરફનું રહેઠાણ' એ નામનો વિદ્વત્તા અને શોધખોળથી ભરેલો ગ્રન્થ તેમણે બહાર પાડ્યો. તેને લીધે તેમની કીર્તિ યુરોપના વિદ્વાન મંડળમાં બહુ જ થઈ. 'આર્કટિક હોમ' ગ્રન્થ લખતી વેળાએ પારસી લોકોના ધર્મગ્રંથોનું એમણે અધ્યયન કર્યું. પછી ઈરાન, મેસોપોટેમીયા, ખાલ્ડીયા, સીરીયા, અસીરીયા વગેરે દેશોના પ્રાચીન ઇતિહાસ અને તેમની સંસ્કૃતિ તરફ તેમનું લક્ષ ગયું, અને વૈદિક સસ્કૃતિ સાથે તેમનું કેટલું સામ્ય છે તે તેમણે કેટલાક વિદ્વન્માન્ય નિબંધોમાં બતાવી દીધું છે. કેટલાક લોકો તો એમની વિદ્વત્તા જોઇને એમને વિનવતા કે તમે રાજ્યપ્રકરણી ઝગડાઓ છોડી દો અને વિદ્વત્તાથી દુનીયાની ભારેમા ભારે સેવા કરી શકો છો તે કરો. તેઓ કહેતા, "મારે એ સ્વચ્છન્દ કરવો નથી. દેશને માટે લડવુ એ જ મારૂં કર્તવ્ય છે. વિદ્વત્તાનું કામ કરનાર પંડિતો હિન્દુસ્તાનમાં અગણિત નિર્માણ થશે. આર્યબુદ્ધિ વન્ધ્યા થઈ નથી." એમના એક સ્નેહીએ એમને પૂછ્યું, "સ્વરાજ્ય થશે ત્યારે તમે કયા ખાતાના મંત્રી થશો?" એમણે કહ્યું, "મને રાજ્યપ્રકરણનો કંટાળો

છે. સ્વરાજ્ય મળ્યું એટલે હું તો મારે ગણિતનો અધ્યાપક થઇ જઇશ અને નિરાંતે વિદ્યાનંદનો લ્હાવો લઇશ."

જ્યાં સુધી પોતાના દેશબંધુઓને પેટપૂરતું ખાવા નથી મળતું ત્યાં સુધી વિદ્યાનંદ જેવો સાત્વિક આનંદ પણ એમને હરામ લાગતો. તેઓ હમેશાં કહેતા, स्वराज्याची चळवळ हा पोटापाण्याचा प्रश्न आहे. તેથી સરકારે જ્યારે જમીન મહેસુલના કાયદામાં ફેરફાર કર્યો અને અનાદિકાળથી વંશપરંપરાગત ચાલતો આવેલો જમીનનો માલિકીહક ભૂમિનાં બાળ પાસેથી છીનવી લઇને સાત સમુદ્ર પારથી આવેલી સરકારને હિન્દુસ્તાનની ભૂમિની માલિક ઠરાવવામા આવી અને હિન્દી ખેડૂતને માત્ર તેના ભાડુતની સ્થિતિમાં મુકયો ત્યારે તિલકે સરકારને મહેસુલ નહિ આપવાની લડત ચલાવવાનો વિચાર ગખ્યો હતો, પણ તે વખતે પ્રજા એટલી ચડેલી ન હતી.

એ જ અરસામા મુબઇમા અને પૂનામાં હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે નજીવા કારણસર ઝગડો થયો અને ભારે મારામારી થઇ. પૂનામા ઘણા વર્ષથી હિન્દુઓ મહોરમમા ભાગ લેતા હતા તે બંધ થયા. રમખાણમા વાંક બન્નેનો હતો એ તિલકે સ્વીકાર્યું હતું, પણ વધારે વાક મુસલમાનોનો હતો એ એમણે જાહેર કર્યું. તેથી તિલક

મુસલમાન કોમની સામે છે એવો વહેમ કેટલાક મુસલમાનોના મનમાં પેસી ગયો, પણ તે ખોટો હોવાથી કાળે કરીને નિકળી ગયો. તિલક મુસલમાનની વિરુદ્ધ છે એ અમારી માન્યતા ભૂલભરેલી હતી એમ ખિલાફત ડેપ્યુટેશનવાળા સૈયદ હુસેને જાહેર રીતે સ્વીકાર્યું છે, કેમકે લખનૌની કૉંગ્રેસમાં હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે વિરોધ અને શંકા ન રહે એટલા માટે જે અધિકાર-વિભાગ કરવામાં આવ્યો તેમાં મુસલમાનો જેટલું માગતા હતા તેટલું બધુંયે આપવાની સલાહ તિલકે પોતે આગેવાનોને આપી. "પ્રથમ દેશનો વિચાર થવે જોઇયે; હું હિન્દુ છું કે મુસલમાન એ ભેદ દેશહિતનો વિચાર કરતાં મનમાં ન આવવો જોઇયે." એ એમનું તે વખતનું પ્રસિદ્ધ વાક્ય છે. પૂનામાં હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે જે અણબનાવ ઉત્પન્ન થયો તે ધર્મ વિષેની સંકુચિત કલ્પનાને લીધે થયો હતો એ જોઇને તેમજ હિન્દુઓને પણ મહોરમને બદલે ઉત્સવ કરવાનું કાંઇ પણ સાધન મળે એ હેતુથી પણ એમણે ગણેશ ઉત્સવ શરૂ કર્યો. ગણપતિ ઉત્સવમાં સ્વયંસેવકોના અને બીજા નવયુવકોના મેળાઓ ભજન ગાય છે; વિદ્વાન નેતાઓ ધાર્મિક, સામાજિક અને કોઇકવાર રાજકીય વિષયની ચર્ચા કરે છે અને આવી રીતે લોકોને જમાનાને અનુકૂળ કેળવણી મળે છે. જેમ ગણેશ-ઉત્સવથી ધાર્મિક જાગૃતિ થઇ તેમજ ગણેશ-ઉત્સવ પહેલાં જ દેશાભિ-

માન અને સ્વાભિમાન જાગૃત કરવા માટે, તિલકે શિવાજી–ઉત્સવ શરૂ કર્યો. એ શિવાજી–ઉત્સવથી પણ લોકજાગૃતિ ખૂબ થઈ છે. આ બન્ને ચળવળને લીધે સ્વદેશીનો પ્રચાર મહારાષ્ટ્રમાં ખૂબ થયો અને શિક્ષિત અશિક્ષિત વચ્ચેનો ભેદ ઓછો થતો ગયો. શિવાજી ઉત્સવને લીધે જ જૂનો ઇતિહાસ તપાસવાની વૃત્તિ વધી અને કેટલાક વિદ્વાનોનું 'ભારત ઇતિહાસ સંશોધક મંડળ' તૈયાર થયું.

૧૯૦૪ માં યુનિવર્સિટી ઍક્ટ પસાર થયો અને સરકારે કેળવણી ખાતું—ઉચ્ચ કેળવણી સુદ્ધાં—પોતાના અંકુશ તળે વધારે આણ્યું. ૧૯૦૫ માં બંગભંગ થયો. બંગાળીઓએ અરજીઓ, સભાઓ વગેરે જેટલું થઈ શકે તેટલું કર્યું અને આખરે સ્વદેશી અને બહિષ્કારની મહારાષ્ટ્રી ચળવળ ઉપાડી લીધી. સ્વાભાવિક રીતે જ બંગાળી લોકોને પહેલવહેલી સહાનુભૂતિ મહારાષ્ટ્ર તરફથી મળી. સરકાર તો એમ જ માને છે કે અત્યાચારનો ઉપદેશ પણ બંગાળાને પૂના તરફથી મળ્યો છે. સ્વદેશી, બહિષ્કાર, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આ ત્રણ ઉપાયોથી સ્વરાજ્ય મેળવવું છે એ રાષ્ટ્રીય મૂલમંત્ર બધે ફેલાયો. તિલકે આને 'स्वराज्याची चतुःसूत्री' કહી છે.

બંગાળાના રાષ્ટ્રીય આગેવાનો સ્વરાજ્યનો અર્થ પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય કરતા અને બહિષ્કારનો અર્થ પણ અંગ્રેજી રાજ્ય અને અંગ્રેજી રાષ્ટ્ર સાથે પરિપૂર્ણ

અસહકાર એવો કરતા. તે ઉપરથી ઘણા નરમ આગેવાનોને એમ લાગ્યું કે કૉંગ્રેસને માટે એક બંધન (creed) રાખવું જોઈએ. તિલકને લાગ્યું કે આવું બંધન એક રીતે અત્યાર સુધી સૌ સ્વેચ્છાએ માનતું આવ્યું જ છે છતા સોગન સાથે સહી કરીને તે સ્વીકારવામા એક જાતની માનહાનિ છે અને દેશના બધા પક્ષોને કૉંગ્રેસમા સ્થાન લેવા દેવામાં એ અગવડ રૂપ થાય, માટે તેમણે તે પસંદ કર્યું નહિ. સુરતમા કૉંગ્રેસમાં ભાગલા પડયા.

બંગભંગને લીધે સ્વાવલંબનનો માર્ગ સ્વીકારનાર પ્રજા ઉપરનો એક તરફથી કૉંગ્રેસનો અંકુશ દૂર થયો. તે જ વખતે બીજી તરફ સરકારે દંડનીતિ અખત્યાર કરી. એને પરિણામે બંગાળામાં યુરોપનુ આસુરી હથીયાર એટલે કે બૉબ અવતીર્ણ થયું. આ પરિસ્થિતિને માટે "દેશનું દુર્દૈવ" એ મથાળા નીચે એક અગ્રલેખમા તિલકે સરકારની દુષ્ટ નીતિને જ જવાબદાર ગણી. મહારાષ્ટ્રમાં બંગાળા વિષે સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ હતી, પણ તિલકના દૂરંદેશી ધોરણને લીધે અત્યાચારની પ્રવૃત્તિ રોકાઈ હતી. એ જ અરસામાં સ્વદેશી અને બહિષ્કારની ચળવળ સાથે મદ્યપાનનિષેધની ચળવળને જોર આપીને પ્રજાનું જીવન વિશુદ્ધ કરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. તે પણ સરકારને ગમ્યો નહિ. દારૂના પીઠા આગળ લોકોને ઉપદેશ કરનાર સમાજસેવકોને

સરકારે દબાવી દીધા. તિલકે મદ્યપાનનિષેધની ચળવળ મુંબઈના મિલમજુરોમાં પણ ચલાવી તેથી ઘણી જ લોકજાગૃતિ થઈ. લોકમાન્ય મિલમજુરોને કહેતા કે "તમે અજ્ઞાનમાં અને વ્યસનમાં શા માટે સબડો છો? તમારૂ જીવન સુધારો તો મુંબઈમાં તમે ત્રણ લાખ છો, મુંબઈ તમારી છે. જીવન સુધારો, સંપ કરો અને હાલની સ્થિતિ જાણી લ્યો." આ શુદ્ધ હીલચાલ પણ સરકારને ભારે લાગી. તિલકને લીધે મહારાષ્ટ્રમાં અત્યાચાર આવતો અટકયો હતો પણ સરકારને એથી ઉલટુ જ ભાસ્યુ દેશના તેમજ સરકારના દુર્ભાગ્યે તિલકના 'દેશનું દુર્દૈવ'' એ લખાણમાં સરકારને રાજદ્રોહ જડયો "જે દેશ ઉપર પ્રેમ કરવાનો તમે દાવો કરો છો તે દેશમાંથી તમને છ વરસ બહાર રાખવામાં જ એ દેશનું ભલુ છે" એમ કહીને હાઈ કોર્ટે તેમને દેશનિકાલની સજા કરી! વ્યક્તિઓનું અને રાષ્ટ્રનું ભાગ્ય આ ન્યાયમંદિરના કરતા વધુ ઉચ્ચ વ્યક્તિઓ અને શક્તિઓના હાથમાં રહે છે અને જે સિદ્ધાંતને માટે હુ લડુ છુ તેનો ઉત્કર્ષ મારા છુટાપણાના કરતા મારા કારાગૃહવાસથી જ કરવાની એ જગન્નિયંતાની ઈચ્છા હશે' એમ કહીને તે મહાત્માએ ચયેલી સજા સ્વીકારી ને સાથે જ લોકમાન્યની આ તપશ્ચર્યાથી સ્વરાજ્યનો મંત્ર દરેક હિન્દવાસીના હૃદયમાં સ્ફુરવા લાગ્યો. છ વરસની આ તપશ્ચર્યાનું બીજું ફળ

'ગીતા રહસ્ય' એ સાહિત્યરત્ન છે. તિલકને સજા કરીને જે પરિણામ લાવવાની ઇચ્છા સરકારે રાખી હતી તેથી ઉલટું પરિણામ આવ્યું. તિલકની પ્રેરણા અને અંકુશ નષ્ટ થતાં જ મહારાષ્ટ્રના નવયુવકો નિરંકુશ થયા અને જે અત્યાચાર તિલકને લીધે અટક્યો હતો અને જે અત્યાચાર તિલકને સજા કરીને સરકાર અટકાવવા માગતી હતી તે જ અત્યાચાર મહારાષ્ટ્રમાં ફાટી નીકળ્યો. નાશિકમાં કાવતરૂં ઉભું થયું. કલેક્ટર જૅક્સનનું ખૂન થયું અને અનર્થપરંપરાનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. લગભગ પૂરે છ વરસે ઉમરમાં વૃદ્ધ, શરીરે ક્ષીણ પણ ઉત્સાહમાં તરુણ એવા લોકમાન્ય કર્મયોગનો સંદેશો લઈ પાછા આવ્યા. એ સંદેશો હિન્દુસ્તાનની લગભગ બધી ભાષાઓમાં ફેલાયો. કર્મયોગના આચાર્યે 'સ્વરાજ્યસંઘ'ની સ્થાપના કરી અને દેશમાં સ્વરાજ્યની અભૂતપૂર્વ હીલચાલ શરૂ થઇ. રાષ્ટ્રમદથી અંધ થયેલાં યુરોપીયન રાષ્ટ્રોમાં યુદ્ધ શરૂ થયું અને હિન્દુસ્તાન અણીના પ્રસંગે વફાદાર રહેશે કે નહિ એની બીક સામ્રાજ્યને લાગી. તે વખતે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સાથે રહેવામાં હિન્દુસ્તાનનું હિત છે એમ જાહેર કરી તિલકે સામ્રાજ્યની ભારેમાં ભારે સેવા કરી છે. છતાં શંકાખોર સરકારને તિલકનાં ભાષણોમાં રાજદ્રોહ જ દીસી આવતો. ફરી એકવાર

સરકારે તિલક ઉપર નોટીસ કાઢી, પણ આ વખતે હાઇ કોર્ટને તિલકના નિર્દોષપણાની ખાત્રી થઇ અને તેઓ છુટયા ત્યાર પછીનો ઇતિહાસ સાવ તાજો છે સૈન્યભરતી વિષેના એમના પ્રયત્નો, પંજાબ દિલ્હી તરફ જવાની એમને થયેલી મનાઈ, મોન્ટેગ્યુની મુલાકાત, વિલાયત જવાની મનાઇ—પણ આખરે મળેલી પરવાનગી, વિલાયતમા બજાવેલુ કામ વગેરે સર્વ વસ્તુઓ હજુ ગઈ કાલના જેટલી તાજી છે તિલકની આખી જીદગી લડવામા જ ગયેલી છે એક પત્રકારે કહ્યુ છે તે પ્રમાણે ' મૃત્યુએ જ તેમને પહેલી શાન્તિ આપી " તેમનુ ખાનગી જીવન અત્યત સાદુ અને પવિત્ર હતું તેમની રાજકીય પ્રવૃત્તિ જોસભરી અને લડાયક હતી આ લડાઇ પાછળ તેમણે જીદગીમા મેળવેલી બધી સપત્તિ ખરચી અને જે નિષ્કિચન સ્થિતિમા એમણે જીવનની શરૂઆત કરી તે જ સ્થિતિમા તેઓએ આ દુનીયા છોડી એમ કહીયે તો તેમા અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય અખાડામા ઉતરે ત્યારે કોઇ પાસેથી દયા માગે નહિ, કોઇના ઉપર દયા કરે નહિ, છતા એમના મનમા દ્વેષ ટકતો જ નહોતો આગરકર સાથે વિરોધ કર્યો, પણ અતકાળની સેવા કરવા પોતે હાજર હતા ભાડારકર ઉપર પ્રહાર પણ કરતા, પણ ભાડારકરની કદર કરીને તેમની સાથે શિષ્યભાવ પણ રાખતા ગોખલે જોડે એમને કોઇ દિવસ બન્યું નહિ,

પણ ગોખલેએ ૧૯૦૪-૦૫ માં વિલાયતમાં હિન્દની જે સેવા બજાવી તેની કદર કરવા માટે પૂના શહેર તરફથી તેમને સાર્વજનિક અભિનંદન આપવામાં તિલક પોતે જ પ્રમુખ હતા. તિલકના રાજકીય મતો કેવા હતા એ તપાસવાનું આ સ્થાન નથી. તેમના મતોથી હિન્દી દુનીયા પરિપૂર્ણ પરિચિત છે કોઈ માણસ ન જાણતો હોય તો તે તિલકનો દોષ નથી. પોતાના મતનો પ્રચાર કરવાની તિલકની શક્તિ અને કળા ખરેખર અલૌકિક હતી તેમની વિદ્વત્તાનો સાક્ષાત્કાર આખી દુનીયાને થયો છે, પણ તેઓએ પોતાની સઘળી વિદ્વત્તા હિન્દી લોકોના મોક્ષને માટે જન્મભૂમિને ચરણે અર્પણ કરી હતી સ્વરાજ્ય એ એમના જીવનનો આધાર-સ્થંભ હતો તેઓ બુદ્ધિમા બ્રાહ્મણ અને વૃત્તિમા ક્ષત્રિય હતા તેઓ હિન્દી જાગૃતિના જનક, આધુનિક મહારાષ્ટ્રના પંચપ્રાણ, રાષ્ટ્રીય પક્ષના અધ્વર્યુ, સ્વરાજ્ય મત્રના ઋષિ, નોકરશાહીના વૈરી અને હિન્દદેવીના અનન્ય ઉપાસક હતા. હિન્દુસ્તાનવાસી આપણે એમના જીવન ઉપરથી સ્વદેશસેવાની દીક્ષા લઈને સ્વરાજ્યના અધિકારી થઈશું ત્યારે જ એમના પરાક્રમી આત્માને શાન્તિ મળશે અને ત્યારે જ એમનુ જીવન સફળ થશે. સ્વપ્રયત્નથી 'માણસ જેટલું જીવનસાફલ્ય મેળવી શકે છે તેટલું તેમણે પરિપૂર્ણ મેળવેલું છે.

(તા. ૮-૮-૨૦ ના નવજીવન પરથી)

લોકમાન્યનું અવસાન

—સ્વામી આનન્દાનન્દ

ત્રણ દિવસ જ લોકમાન્યની માંદગીની પ્રજાને સંપૂર્ણ જાણ થઈ દેશ અસહકારના અવળાસવળા પાસા તપાસવામાં, લોકમત કેળવવા પરિષદો અને સભાઓ ગોઠવવામાં, કલકત્તે મળનારી ખાસ કોંગ્રેસ વેળા પંજાબ અને ખિલાફતના મામલામાં પ્રજા કયે માર્ગે ન્યાય મેળવી શકે એ વિષે થનારી મહાન ચર્ચામાં, અસહકારની અકસીરતા પૂરવાર કરી બતાવવાની તૈયારીમાં પૂર ઉત્સાહથી ગુંથાઈ ગયો હતો, એવામાં લોકમાન્યના 'મંદવાડ'ના ખબર ચોમેર ફરી વળ્યા અને આબાલવૃદ્ધ, સ્ત્રીપુરુષ, યુવક સૌ કોઈના અંતરમાં ઓચિંતો ધ્રાશકો પડ્યો ! છાપાઓ જોવામાં, ટપાલની રાહ જોવામાં, ધડકતે હૈયે છાપાઓમાં આવતી લોકમાન્યની તબીયતની કલાક કલાકની હકીકતો વાંચતાં આખી પ્રજા મહાયુદ્ધની વચ્ચોવચ્ચ એકાએક રથનું પૈડું પૃથ્વીમાં ખૂંચી જાય તેમ આ ઓચિંતી ચિંતાથી બેબાકળી બની ગઈ. છાપાઓથી સંતુષ્ટ ન થનારાઓએ મુંબઈમાં વસતા પોતાના સ્નેહીસંબંધીઓ પર તાકીદના કાગળો લખી લોકમાન્યની તબીયતની છેલ્લામાં છેલ્લી ખબરો મોકલવાના

તગાદા ચલાવ્યા. એથી સંતોષ ન પામનારાઓએ તારવહેવાર ચાલુ કર્યો અને ભક્તોનાં અંતઃકરણોએ તો એમનાં શરીરોને લઈને સીધાં સરદારગૃહમાં જ ઉતાર્યાં ! સરદારગૃહ લોકમાન્યની માંદગીની ખબર સાંભળી બહારગામથી આવી લાગેલા લોકોથી કીડીઓના રાફડાની પેરે ઉભરાઈ રહ્યું. સૌના મ્હોડા પર એક જ ચિંતાની છાયા, સૌના મ્હોડામાં એક જ સવાલઃ 'હમણાં લોકમાન્યને કેમ છે ?' કલાક બબ્બે કલાકે સરદારગૃહના દરવાજા આગળ લાકડાના બોર્ડ ઉપર લોકમાન્યની તબીયતના છેલ્લામાં છેલ્લા ખબર ચાકથી લખાય કે કાગળ પર લખેલાં બુલેટિનો ચોડાય. ચોવીસે કલાક એ બુલેટિનો વાંચવા સેંકડો લોકોનાં ટોળાં રસ્તા પર અને ફૂટપાથ પર ઉભેલા ને ઉભેલાં ! સાંજની વેળાએ કોર્ટની ઑફીસો છુટે ત્યારે તો એ ટોળાં વિરાટ સ્વરૂપ પકડે અને રાહદારી મુશ્કેલ થઇ પડવા લાગે. લોકો છેલ્લામા છેલ્લી મિનિટની હકીકતોનાં બુલેટિન પાટીયા પર ચોડવા વૉલંટીયરોને આજીજીઓ કરે, પગે લાગે અને છજામાં એકાદ ડૉક્ટરનું ડોકુ દેખાય તો બૂમો પણ પાડી છેલ્લામાં છેલ્લું બુલેટિન માગે. બુલેટિનથી સંતોષ ન પામનારા ઘણા દાદર ઉપર ચડી જવાને વૉલંટીયરો સાથે રકઝક કરે. છાપાં અને હેન્ડબીલ રૂપે વ્હેંચાતાં બુલેટિનોથી સંતોષ ન પામનારા, સવાર સાંજ બે વખત સરદાર-

ગૃહ સુધી આંટો ખાઈ જતે ઓર્ડ પરન્તુ બુલેટિન વાંચી જનારાથી માંડીને મધરાત વીતતાં સુધી સરદાર-ગૃહના દાદર ઉપરથી ઉતરનાર દરેક માણસને બાવડું પકડી, આજીજીપૂર્વક છેલ્લામાં છેલ્લી ખબર પૂછવા રોકનાર અને અંતે ઘેર જવાની હિમ્મત ન ચાલતાં ત્યાંના ત્યાં ફૂટપાથ ઉપર જ અસ્વસ્થ ચિત્તે ઉંઘવા પ્રયત્ન કરનારાની શ્રેણી સુધીના લોકો ! આ સ્થિતિ ત્રણ દિવસ મુંબઈની જનતાની હતી.

છતાં લોકમાન્યની આ માંદગી છેક જ અચાનક નહોતી; માત્ર તે અકલ્પિત રીતે જીવલેણ મંદવાડના રૂપમાં ફેરવાઇ ગઈ. તાઇ મહારાજના નામાંકિત મુકદ્દમાનો ફેંસલો પ્રિવીકાઉન્સિલમાં પોતાની તરફેણમાં થયા પછી પણ તેમાં લોકમાન્ય તરફથી જીતાયેલી દત્તકની મિલ્કત દત્તકને ન સોંપાય એવા મુદ્દાની કોલ્હાપુર સ્ટેટ તરફથી મુંબઈ હાઇ કોર્ટમાં દાખલ કરવામાં આવેલી એક અરજીનો જવાબ વાળવાના કામ માટે લગભગ એક મહિના ઉપર લોકમાન્ય મુંબઈ આવી રહેલા. ઉમર થઇ તેથી તેમજ અહોરાત્ર સતત પરિશ્રમભર્યા ઉદ્યોગથી લોકમાન્યની તબીયત હમણાં હમણાં ખખળવા લાગી હતી એ તો હરકોઇના ધ્યાનમાં આવતું.

હમેશના સ્વભાવને અનુસરીને પહેલાંની પેઠે જ તેઓ પોતાના અનેક ઉદ્યોગોમાં જેવા ને તેવા મચ્યા.

રહેલા દેખાતા, પણ હવે તેમનામાં અગાઉની સહન-શક્તિ રહી નહોતી. તેઓ ખૂબ થાકતા. થાકથી ઘણી-વાર તાવ આવવા લાગતો અને આઠ આઠ પંદર પંદર દિવસ જરા જરા ચાલ્યાં કરતો. મીઠીપેશાબનું દરદ તો લગભગ પંદર વરસ થયાં એમનું શરીર કોતરી રહ્યું હતું. આ વખતે પણ એમને લગભગ દોઢ મહિના-થી મલેરીયા તાવ આવવા લાગ્યો હતો. જરા ઘગશ આવી જાય, પસેવો વળે, વળી હોશીયારી આવે, બે દિવસ ઠીક રહે—આમ ચાલ્યા કરતું. એ જ અરસામાં આ હાઇકોર્ટનું કામ નિકળ્યું, તેથી તેઓ મુંબઈ આવ્યા અને કેટલાક દિવસ મહેનત કરીને વકીલોને દલીલ કરવા આખા કેસનું 'બ્રીફ' જાતે તૈયાર કર્યું. એ કામનો નિકાલ પણ લોકમાન્યની તરફે ગુમા તા. ૨૧ મીને રોજ થઇ ગયો અને લોકમાન્યે દત્તકની મિલ્કત બચાવી. તબીયત તો એવી જ ચાલતી તેથી સ્નેહી ડૉક્ટરોની સારવાર ઠીક મળી શકે એ વિચારે મુબઇમાં જ રોકાવાનું ઠરાવેલું. આ જ અરસામાં તેમની આ છેલ્લી જીવલેણ માંદગીની શરૂઆત થઇ. તા. ૨૦ મીની સાંજે એક સ્નેહીના આગ્રહથી ખુલ્લી હવા મળે એવા હેતુથી લોકમાન્ય તેની જોડે મોટરમાં બેસી ફરવા ગયા અને ઘણે દૂર સુધી ફરી આવ્યા. તે સાંજે પવન લાગ્યો હોય કે બીજું ગમે તે કારણ બન્યું હોય, પણ રાત્રે તેમને તાવ આવ્યો અને બીજા દિવસથી તો એમણે જે

બિછાનું પકડયું તે પકડયું. પાછા તેમાથી તેઓ ફરી ઉઠી શકયા નહિ

તા ૨૧મી ને બુધવારથી માંડીને સોમવાર સુધી તાવ મલેરીયાનો જ છે, એકાદ બે દિવસમા ઉતરશે એમ ડૉકટરોને લાગેલુ, અને તાવ તો અવારનવાર આવતો જ એટલે ડૉકટરોને વિશેષ ચિંતા જેવુ ન લાગ્યુ, તેમ બહારગામના સ્નેહી સબધીઓમા પણ માદગી તરીકે આના ખબર મોકલવાનું કોઇને પ્રયોજન ન જણાયુ પણ સોમવાર તા ૨૬ મીથી ન્યુમોનીયા એટલે મુઝારાના સ્પષ્ટ ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યા ડૉકટરોને જમણા ફેફ્સા નીચેના થોડાક ભાગને સોજો પણ આવેલો જણાયો આ વિકાર કઇક નરમ પડયો તેટલામા જ્હરના સર્વ અવયવો કામ કરતા અટકેલા જણાયા અને હેડકી શરૂ થઇ તે સાથે પેટ પર સોજો આવીને હૃદય ઉપર દબાણુ પડતુ હોય એમ ડૉક્ટરોને લાગ્યુ તે ઉપર પણ તરત ઉપચારો કરવાના આવ્યા આથી પેટ બેસી ગયુ, પણ વાત શરૂ થયો અને એ વાત આખર સુધી રહ્યો તાવ તો ઓછાવત્તા પ્રમાણમા ચાલુ હતો જ અને મગળવાર તા ૨૭ ને દિવસે તો ઉતર્યો પણ ખરો પરતુ તાવ નહિ, પણ એ વાત જ જીવ લેણુ નીવડયો. શક્તિ જોસભેર ચાલી જવા લાગી, નાડી પણ વચમા વચમા ગોથા ખાતી દેખાય, પણ તેણે તો છેક શનિવાર બપોર લગી દગો દીધો નહિ. માત્ર શુદ્ધિ

બુધવાર પછી બહુ રહી નહિ. આમ છતાં વચમાંવચમાં તેમને સંપૂર્ણ ભાન આવતું અને સાજા માણસની પેઠે તેઓ બોલી ઉઠતા, જવાબ દેતા, સામા માણસને ઓળખતા, એટલું જ નહિ પણ વિનોદ પણ કરી લેતા. પોતાના મહાન મનોબળના જોર પર મૃત્યુ જોડે પણ કુસ્તી કરતા હોય એમ દેખાતા અને "તમે શું કામ ચિંતા કરો છો? હું તમારા ઓસડોને બળે નહિ, પણ મારા મનોબળથી જરૂર હજી જીવવાનો છું," એમ કહેતા. વળી પાછું ભાન જતું રહે. ગુરુવારે ગાંધીજી મુંબઇ પહોચ્યા અને સ્ટેશન પરથી સીધા સરદારગૃહમા ગયા. લોકમાન્યે તેમને બરાબર ઓળખ્યા અને બન્ને હાથથી પ્રેમપૂર્વક તેમનો હાથ પકડી તેમની જોડે બે વાક્ય બોલ્યા પણ ખરા. આમ નિરાશા વચ્ચે આશા આવતી છતા અનેક વર્ષો સુધી કામ આપી આપીને ચાલતું ઘડીયાળ અંતે એકાદ દિવસ એકાએક બંધ પડે તેમ અંતે નિષ્ઠુર કાળે એમને ઝડપી જ લીધા.

એ ગુરુવારનો દિવસ જ લોકમાન્યને અતિશય ભારે ગયો. બપોરે એમની છાતીમા શૂળ શરૂ થયુ અને એ શૂળમા જ એમની સ્થિતિ અંતકાળની હોય તેવી થઈ પડી. ડૉકટરો અને આસપાસનાઓના મ્હોડાંનાં પાણી સૂકાયાં. અંતકાળનું દાનપુણ્ય, ગીતાપાઠ પણ કરી દેવામાં આવ્યાં, પણ ડૉકટરોએ આવુ કંઇક થશે એવી ગણત્રી અગાઉથી કરેલી તેથી તેના ઉપચારો તેમણે

તૈયાર રાખેલા અને ક્ષણના વિલંબ વગર એ ઉપચારોથી એમણે કાળને એકવાર તો મ્હાત કર્યો. દરમીયાન એક વર્તમાનપત્રના ખબરપત્રીએ તો લોકોના મ્હો પરની ચિંતા જોઇને જ અશુભ કલ્પી લીધું અને લોકમાન્યની નિધનવાર્તા પણ થોડીવાર મુંબઈમાં ફેલાઈ! ભાવિક લોકોએ તો માની લીધું કે અશુભ ટળ્યું અને શુભની શરૂઆત થઇ. ડૉક્ટરોને પણ ક્ષણવાર લાગ્યું કે વળતા પાણી થયા, પણ એમ એમ નિર્ણય થઇ જ કેમ શકે? ડૉક્ટરે એ લોકોને આશા આપવા માટી

લોકમાન્યની જીવાદોરી તૂટી ત્યાં ધન્વંતરીઓ બિચારા પોતાનું જ્ઞાનધન ગમે તેટલું ધૂએ તોપણ શું ?

અને કોણે લોકમાન્યની માંદગી સાંભળીને તે ઘડીથી સુખનો કોળીયો ખાધો કે નચિંત ખોળીએ ઉંઘ કહાડી ? 'ટાઇમ્સ'ના લેખકને મન લોકમાન્યનું સરદારગૃહ 'હોટલનો ઉતારો' ભલે હોય, પ્રજાને મન તો પૂનામાં જેવી ગાયકવાડની હવેલી તેવી જ સરદારગૃહ એ મુંબઈમાંની તિલકહવેલી હતી. લોકમાન્યને મન જ શા માટે, આખા મહારાષ્ટ્રના રાષ્ટ્રીય પક્ષને મન સરદારગૃહ ઘર છે–હવે મન્દિર છે. લોકમાન્યે બિછાનું પકડ્યું તે દિવસથી જ બિચારા સરદારગૃહના માલિકના ખોળીયામાંથી તો જીવ જ ઉડી જવા બાકી રહ્યો ! બોલતાં જીભ લોચા વળે, આંખમાંથી ડળડળ આંસુ ખરે અને ઘડીએ ને પળે કંઠ રૂંધાય. એ દિવસ તો એમણે પણ બિચારા જીવે બિછાનું પકડ્યું. લોકમાન્યની માંદગીમાં સરદારગૃહ એ હમેશનું સરદારગૃહ નહિ, પણ ચોખ્ખી ગાયકવાડની હવેલી બની રહ્યું હતું. નથી કોઈએ રાખી આવ્યા ગયાની ગણત્રી, નથી રાખી ચાકર નોકરની. નથી કોઈના રાખવામાં આવ્યા હિસાબ કે નથી કરવામાં આવ્યાં બિલ. અને એ બિચારા ધાર્મિક, ભાવિક વિસુભાઉએ (સરદારગૃહના માલિક) દેવમન્દિરોમાં, શિવાલયોમાં અને ખુદ સરદારગૃહમાં

પણ કેટલા અનુષ્ઠાનો, કેટલા સહસ્રાભિષેકો, કેટલા રુદ્રિપાઠ, મહિમ્નપાઠ, કેટલા શાન્તિપાઠ, કેટલા જપજાપ, જાદુમંત્ર, દોરાધાગા બેસાડ્યા-કરાવ્યા હશે, કેટલી આધાઓ લીધી હશે, કેટલી માનતાઓ માની હશે, એની ગણતરી કોણે કરી છે?

પણ સરદારગૃહની કે મુંબઈની જ આ સ્થિતિ નહોતી નાશિકથી, કર્ણાટકથી, વરાડ-નાગપુરથી, અને દૂરદૂરથી પણ ચરણામૃતની કુપ્પીઓ, પ્રસાદના પડાઓ, નિર્માલ્યો, સોપારીઓ, નાડાછડીની ફાળકીઓ, મંત્રતંત્ર ઇત્યાદિનો સરદારગૃહમાં એકસરખો વર્ષાવ ચાલુ હતો. કેટલા જ્યોતિષીઓ-અભણ અને ભણેલા, જૂની ઢબના અને નવી શાસ્ત્રીય ઢબે ગણત્રી કરનારા-લોકમાન્યની કુંડળીના પોતાના વરસોના વરસના અભ્યાસને આગળ ધરી પોતે અગાઉ કરેલા ભવિષ્યો ખરા પડવાના પૂરવા રજૂ કરી આશાદાયક વર્તારા કાઢી રહ્યા હતા! ગામેગામ લોકોએ અનુષ્ઠાનો માંડ્યા, દાનધર્મ માંડ્યા, માનતાઓ માની, બાધાઆખડીઓ રાખી, ભણેલાઓએ પ્રભુને પ્રાર્થનાઓના તો થીઓ સોંપી ઈત્યાદિમાં માનનારાઓએ પોતાના મનોબળના મોજાઓનો તેવડો જ પ્રચંડ ધોધ સરદારગૃહ તરફ વાળ્યો કોઇએ લોકમાન્યના હાથને રૂપીયાની થેલીઓ અડકાડીને ખેરાત કરી, કોઇએ ચરણસ્પર્શ કરાવીને વસ્ત્રદાન દીધા દૂરના પ્રાંતોમાં જેમ જેમ ખબર જતી

ગઈ તેમ તેમ તારોની ધાર ચાલી. આખો દેશ એક પારથી બીજે પાર ભરસમુદ્ર વચ્ચે અચાનક ઉઠેલા તોફાનમા સપડાયેલા જહાજની પેઠે થરથરી ઉઠ્યો.

ગુરુવાર પછી ડૉક્ટરોને આશા આવવા માંડી ખરી, પણ ભય વીત્યાનાં બુલેટિન કહાડવાની ડૉક્ટરોની હિમ્મત ન ચાલી. જે છાતીના શૂળને રોકી એમણે એકવાર મૃત્યુના પ્રત્યક્ષ જડબામાથી લોકમાન્યને ખેચી લીધા તે શૂળ ફરી ઉઠે અને દગો દે તો? આવી ડૉક્ટરોને દહેશત હતી. શુક્રવાર ગયો. 'લોકમાન્યને કુદરતી ઉંઘ આવી છે અને તબીયત ધીમે ધીમે સુધારા પર આવતી જાય છે' એવા બુલેટિનો ચોટ્યા. શનિવારે સવારે એથી પણ વધુ આશાભર્યા સમાચાર પ્રજાને મળ્યા. લોકોને શેરશેર લોહી ચડ્યા અને ભય વીત્યાનાં બુલેટિન ક્યારે ચોડશો એમ અધીરી જનતાએ ડૉક્ટરોને હરઘડી પૂછવા માંડ્યુ. બે દિવસ સુખશાન્તિમા વીત્યા એટલે ડૉક્ટરોને પણ લાગ્યુ કે શનિવારની રાત પસાર થાય એટલે બીજે દિવસે સવારે ભય વીત્યાનાં બુલેટિન કહાડવામાં હરકત નહિ! રે! શનિવારની અજવાળી છતાં જીવલેણ કાળરાત્રિ! રે! પેલા ગોઝારા શૂળ!

શનિવારની સાંજ પડતી ચાલી ત્યાં લોકમાન્યની તબીયતે એકાએક ઉથલો ખાધો. ડૉક્ટરો પણ બે

દિવસના સુધારાથી થોડા તો આશાવાદી બનેલા જ. એમને આ અશક્તિનું જ પરિણામ હશે એમ ઘડીવાર લાગ્યુ, પરંતુ થોડી જ વારમા દેખાયુ કે અશક્તિ નહિ, પણ વાતપ્રકોપના જ એ ચિહ્ન હતા. રાતના દસ સાડા દસે પેલું જીવલેણ શૂળ અગમનિગમમાથી ઉઠી ઉભું થાય તેમ પાછું આવી ઉભું અને એ કાળરૂપ દરદની જોડે આજીવન યોદ્ધાએ ફરી એક વાર દ્વંદ્વ આરંભ્યું. સહ્યાદ્રિના કઠણ કાળમીંઢમાથી જગલી વાઘ ફાટી નીકળે તેમ કેવળ પોતાના કર્તૃત્વને બળે જે ઉગી નીકળ્યો, જેણે એ જ લડાયક જોસ્સાના જોર ઉપર આજીવન સગ્રામનું ખડતલ જીવન ગાળ્યુ તેણે અતે આ પ્રત્યક્ષ કાળરૂપ દરદ જોડે પણ ફરી એકવાર બે હાથ કરી

' जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु '

કહી રાતના ૧૨ ઉપર ૪૦ મિનિટે અનેક તપના તપથી તેમજ અથાગ પરિશ્રમોથી ઘસાયેલું, રોગે જર્જરિત કરેલું દેહપિંજર કુટુબીઓ, પરિચારકો, સ્નેહીજનો અને બોલને સાટે માથું આપનારા અનુયાયીઓ વચ્ચે તજી દીધું !

મુંબઈ રાતના સાડાબાર વાગે ઉંઘતી હતી ? એ દિવસથી મળતી જતી આશા અને છેલ્લા પહોર સુધીનાં બુલેટિનોથી લોકો કાંઇક સ્વસ્થ હતા. પણ

એ શનિવાર હતો. નાટકશાળાઓ બંધ થવાને હજુ એક કલાક બાકી હતો. એટલામાં ધડાધડ પડદા પડ્યા ! દક્ષિણી શું, ગુજરાતી શું કે ઉર્દૂ શું, કોઇ નાટકશાળા થોડી મિનિટ પછી ઉઘાડી નહોતી. ક્યાંક પ્રેક્ષક વર્ગ મેનેજરને મ્હોડેથી અશુભ સાંભળવાયે રહ્યો, ક્યાંક તેટલીયે ધીરજ ન રહી. લોકો સમજી ગયા. પ્રેક્ષકો શું કે ઍક્ટરો શું સૌ કોઇ સીધા સરદારગૃહ તરફ દોડ્યા ! કોઇ રસ્તામાં મિત્ર સ્નેહી સંબંધીઓને જગાડવા દોડ્યા. ત્રણ વાગે તો ગાંધીજીને સરદારગૃહના દરવાજા આગળ સેંકડો—હજારો લોકોનાં ટોળાને એવી મધરાતે ખાનગી મકાનના દરવાજા ભાંગીને પણ અંદર પેસી લોકમાન્યનાં છેલ્લાં દર્શન કરવાની માગણીને સવાર લગી ધીરજથી થોભાવી રાખવા પરિશ્રમપૂર્વક વિનવવાં પડ્યાં. "અમે ચારચારની ટુકડીઓ કરી અંદર જઇશું. એક જ ક્ષણ એમનાં દર્શન કરીશું અને ચુપચુપ પાછા ફરીશું. બસ અમને જવા દો." આવા પોકાર, વિનવણીઓ અને ધાંધલ આગળ વૉલંટીયરો પણ બિચારા ક્યાં સુધી ઝીક ઝાલે ? ચાર વાગ્યા ન વાગ્યા ત્યાં તો સરદારગૃહની અગાશીમાં લોકમાન્યના મૃતદેહને ખુરશીમાં બેસાડી લોકોને નાની નાની ટુકડીઓમાં ઉપર આવવા દેવાની ફરજ પડી ! સરદારગૃહ સામેનો ધોબી તળાવથી ક્રાફડ માર્કેટનો રસ્તો મુંબઇના સૌથી પહોળામાં

પહોળા રસ્તાઓમાનો એક ગણાય છે તે રસ્તા ઉપર શોકાતુર હૃદયે ચીતકાર કરતા ટોળાના ટોળાઓને શી રીતે થાળે પાડવા એ સવાલ થઇ પડયો, કલાક દોઢ કલાકમા આઠ આઠ ચાર પાચેક હજાર લોકોએ ઉપર જઇ દર્શન કીધા, પણ નીચે તો માનવસમુદ્રને ભરતી ચઢતી જતી હતી નિરુપાયે લોકોને પ્હેલે માળેથી બૂમ પાડી સમજાવ્યા, અને રસ્તા ઉપરથી દર્શન થઇ શકે તેમ લોકમાન્યના શબને તાબડતોબ નીચે લાવવામા આવશે એવુ આશ્વાસન આપી ઉપર આવતા અટકાવ્યા આવી ગોઠવણ તાબડતોબ નહિ કરાય તો આખુ સરદારગૃહ બેસી જાય એવી સ્થિતિ થઇ પડી હોવાથી, થોડી જ વારમા લોકમાન્યનો મૃતદેહ પ્હેલે માળે ગેલેરીમા લાવી એક ઉચ્ચ આસન ઉપર નીચે રસ્તા ઉપરથી સૌ કોઇ જોઈ શકે એમ ગોઠવવામા આવ્યો પુષ્પભારમા દટાયેલો એ પદ્માસનસ્થ મૃતદેહ કોઇ સમાધિસ્થ યોગીપુરુષ જેવો દેખાતો હતો હજારોની સખ્યામા જનતાને પોતાની જીવત વાણીથી સબોધનાર મરીને આજે લાખોને પોતાનો અમોઘ આજીવનપ્રિય સ્વરાજમત્ર માન વ્યાખ્યાન દ્વારા એટીવારે સભળાવતો હોય એવો અલૌકિક એ દેખાવ હતો.

પ્હો ફાટતા પ્હેલા જ આખી મુબઇમા શોક-સમાચાર ફરી વળેલા. એટલુ જ નહિ પણ દાદર, માહીમ, માટુગા, વાદરા, સાન્તાક્રુઝ, અંધેરી, બોરીવલી,

ઘાટકુપર, થાણા અને કલ્યાણથી લોકલોએ દર્શનાતુર ટોળાંઓ આણવા માંડયાં અને જે જુઓ તેણે સરદાર-ગૃહ તરફ દોડવા માંડયું. પુણે તો આ શોકસમાચાર ટેલીફોનથી મધરાતે જ પહોંચી ચુક્યા હતા અને ત્યાંથી સાદી તેમ જ સ્પેશલ ગાડીઓથી માણસો આવવાની શરૂઆત થઈ ગઇ હતી. રસ્તાઓ ઉપર એક ' તિલક મહારાજ કી જે ' એ જ ઘોષ કાને પડતો હતો.

ધીમે ધીમે વૉલંટીયરોનું કામ કઠણ થતું ચાલ્યું. સ્ત્રીઓનાં ટોળેટોળાં આવવા લાગ્યાં. ઉંચ અને ગરીબ વર્ગની દક્ષિણી તેમ જ ગુજરાતી, હિન્દુસ્તાની, સિંધી અને મારવાડી સ્ત્રીઓનાં ટોળેટોળાં આવવા લાગ્યાં, તેમને આગલે બારણેથી દાખલ કરી પાછલે બારણેથી બહાર કાઢવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી. પણ એ કેટલી વાર નભે ? એકાદ કલાકમાં તો કોઇ માણસને અંદર દાખલ કરવું તદ્દન અશક્ય થઇ પડયું. અત્યાર લગીમાં મુંબઇમાંના હિન્દુ મુસલમાન સ્વયંસેવકોમાંનાં એકેએક પથક સરદારગૃહ આગળ પહોંચી ગયાં હતાં. ટ્રામ કે ગાડીઘોડાનો વહેવાર તો સવારથી શરૂ થઈ જ શક્યો નહોતો. સ્વયંસેવકોએ સરદારગૃહની સામે લગભગ એક ફર્લોંગ જેટલી જગામાં અરધા રસ્તા સુધી માણસોને પાછા હઠાવી જગા કરી અને મહા

મહેનતે એ માનવસમુદ્રની છોળોને પોતાના શરીરોનો બધ બાધી અટકાવતા રહી વચવી ખુલ્વી જગામાથી સ્ત્રીઓને દર્શન કરવાની ગોઠવણ કરી બસેથી વધારે વૉલટીયરો રોકાયા છતા કામ કઠણ થતું જતુ હતુ. સ્મશાનયાત્રાનો સમય એક વાગ્યાનો જાહેર કરવામા આવ્યો હતો અને લોકો તો વધતા જ જતા હતા સ્મશાનયાત્રામા હરિભજન કરનાર વારકરી ઘાટીઓની ભજનમડળીઓ સ્ત્રીઓ માટે વચ્ચે ખુલ્લી રાખેલી જગ્યામા 'નામદેવ તુકારામ' નું સકીર્તન કરતી હતી આજે મુબઇ નગરી ઘેલી થઇ હતી આજે તે દેશના પિતાના છેલ્લા દર્શન કરવા ઉલટી હતી, તેમને છેલ્લા વળાવવા નિકળી હતી આજે તિલક મહારાજની ખરી 'જે' હતી.

ધીમે ધીમે ધોબીતળાવથી માડીને કર્નાક પૂલ સુધીનો રસ્તો દેખાતો બધ થવા લાગ્યો એકલો માનવસમુદ્ર હાલતો દેખાતો હતો તેમા યે ગોકુળદાસ ઇસ્પિતાલથી માર્કેટ સુધી તો તસુની જગા રહ્યા કે દરેક પગલુ આગળ વધવા દરેક જણને લડવુ પડતું હતું વૉલટીયરો પોતાના પ્રયત્નોની પરાકાષ્ઠા કરતા હતા, પણ ઘડી ઘડી તેમની હરોળ ભાગી પડવાની અણી ઉપર આવતી સરદારગૃહ સામેના ઝાડો માણસોથી લદાયા, ત્યાની પોલિસ ઑફિસનું વિશાળ ચોગાન

શાંતારામની ચાલમાં ફેરવાઇ ગયું, પોલિસ અમલદારો પ્રસંગ ઓળખી સમજુ થયા અને માળે ચડી કૌતુકપૂર્ણ નેત્રે પ્રજાની આ અનન્યસાધારણ ભક્તિને નિરખતા રહ્યા. ' તિલક મહારાજ કી જે ' ' વિઠ્ઠલ વિઠ્ઠલ ' 'જ્ઞાનબા તુકારામ, જ્ઞાનબા તુકારામ'નો એક જ ઘોષ થઇ રહ્યો હતો. અરધી મુંબઇ આજે અહીં આવી તિલક મહારાજનાં છેલ્લાં દર્શન કરી ગઇ!

આ દેખાવ મુંબઈએ કદી જોયો નહોતો. ગયા વર્ષની છઠ્ઠી એપ્રિલે ચોપાટી ઉપર લોકોએ એક અપૂર્વ દેખાવ જોયેલો, પણ આજના દેખાવની ભક્તિ, આજની ગંભીરતા, આજની ગમગીની એ પ્રસંગે નહોતી. એક વાગે સ્મશાનયાત્રા નીકળશે એમ જાહેર કરવામાં આવેલું, પણ સ્પેશલ ગાડીઓમાં પૂણેથી આવેલા લોકોએ, લોકમાન્યના મૃત દેહને પૂણાના ઓંકારેશ્વરમાં જ અગ્નિસંસ્કાર થવો જોઇયે, ' હજારો લોકો રેલ્વેની ગાડીઓ મળી શકે તેમ ન હોવાથી સ્ટેશને ચોધાર રડતા બેઠા છે. જન્મભૂમિએ શો અપરાધ કર્યો કે છેલ્લાં દર્શનથી પણ તમે એને વંચિત રાખો? બસ, અમે લોકમાન્યના દેહને પૂણે જ લઇ જવાના ' એવી હઠ પકડી. એમને સમજાવતાં અને એમના દુઃખોદ્રેકને શમાવતાં વાર થઇ અને બે વાગે સ્મશાનયાત્રાનું સરઘસ નીકળ્યું! સોનાપુરમાં આ વિરાટ

સરઘસની શી દશા થાય--અથવા સોનાપુરની જ શી દશા થાય એ વિચાર થઈ પડે તેવું હતું, અને એ વાત અગાઉથી લક્ષમાં લઈને જ અધિકારીઓની સમતિથી ચોપાટીની રેતીમા અગ્નિસંસ્કાર કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. તેમણે કરેલા મોટા ત્યાગની કદર સાટે પૂણાવાળાઓને જ લોકમાન્યની પાલખીને ખાધ આપવા દેવાનો ઠરાવ થયેલો. પરંતુ સરઘસ નીકળતાંની વારે જ એ નિશ્ચય અને એ ઠરાવ બધું 'તિલક મહારાજની જે'માડુબી ગયુ અને હિન્દુ શું કે મુસલમાન શુ, બ્રાહ્મણ શુ કે ઘાટી શુ, સૌ કોઇ દેશપિતાને ખાધ આપવા સરખા જ હકદાર ઠર્યો અને પૂણાવાળાઓએ સ્વખુશીથી પોતાના માનેલા હકમા જનતાને ભાગીદાર કરી. હજુ તો પાલખી સરદારગૃહ બહાર પણ ભાગ્યે જ નીકળી, એટલામા પાલખીને ખાધ આપનારાઓમા ગાધીજી દેખાયા, શૌકતઅલી દેખાયા, મિયાં છોટાણી દેખાયા, નાના મોટા દક્ષિણી ગુજરાતી હિંન્દુ-મુસલમાન સર્વ કોઇ દેખાયા, અને 'તિલક મહારાજ કી જે'ની સાથે 'હિન્દુમુસલમાનકી જે'ની ગર્જનાઓ સાથે એ વિરાટ સઘધમ ફીઠીને વેગે ખસવા લાગ્યુ.

શેખમેમણ સ્ટ્રીટ, ઝવેરી બજાર, ભુલેશ્વર, કાવસજી પટેલ તળાવ, ગીરગામ બૅકરોડ અને

સૅન્ડહર્સ્ટ રોડને રસ્તે સરઘસને ચોપાટી પહોંચતાં પૂરા પાંચ કલાક લાગ્યા. આ સ્મશાનયાત્રાની જન-સંખ્યાનો કંજુસમાં કંજુસ બે ત્રણ લાખનો અને ત્યાંથી માંડીને ૮ લાખ માણસ સુધીનો અડસટ્ટો છાપાંવાળાઓએ કર્યો છે! મુંબઇએ તો શું પણ હિન્દુસ્તાને છેલ્લાં સો વરસમા તો શું પણ કદાચ હજાર વરસમાં પણ કોઇ સંતની, મહંતની, રાજાની, બાદશાહની કે ધર્માચાર્યની આવી સ્મશાનયાત્રા નહિ જોઇ હોય! રસ્તા પર પડતાં મકાનોની એકેએક અટારી, એકેએક ગૅલેરી, એકેએક છાપરૂં, એકેએક ઝાડ અને ભીંત માણસોના ભારથી તૂટી પડવાની બીક લાગે એમ લદાયેલી હતી. રસ્તામાં ચાલવા કે સરઘસમા ભળવાની એક તસુ જગા નહોતી એ જ કારણે ઘણાઓને ઘરોમા કે અટારીઓમાં, ભીંતો પર કે ઝાડ પર જગાઓ લેવી પડેલી. પુષ્પોનો તેટલો જ પૈસાનો ચવલીપાવલીઓનો અને રૂપીયાના સિક્કાઓનો પાલખી પર વર્ષાવ થતો હતો. વરસાદ સવારથી જ પડયે જતો હતો. અવારનવાર તેનાં જોસબંધ ઝાપટાંઓ તૂટી પડતા હતા, પણ બપોર પહેલાં સરદારગૃહ સામેનાં ટોળાં જેમ એ વરસાદથી તસુ ચસકતાં ન હતાં તેમ આ સંઘસ પર પણ તેની કશી અસર થાય તેમ ન હતું. છેક સાંજ પડયે પાલખી ચોપાટી આગળ પહોંચવા લાગી અને લોકમાન્યની

ખબર લેવા પંજાબથી નીકળેલા લાલા લજપતરાય ટ્રેઈન વખતસર આવી પહોંચવાથી બરાબર સૅન્ડહર્સ્ટ પુલ ઉપર લોકમાન્યને ખાંધ આપવાને માત્ર ભાગ્ય-શાળી થયા ! ગાંધીજી, શૌકતઅલી, લાલાજીની ખાંધે ચડી સ્વર્ગે સિધાવતા લોકમાન્યના આત્માને જે પરમ સુખ અને શાન્તિ મળ્યાં હશે તેને એ ખાંધ આપનારાઓના જ સદ્દભાગ્ય જોડે સરખાવી શકાય.

ખાડીનાં ખાડી સાવ સોજી સુખડનાં કાષ્ઠથી લોકમાન્યની ચેહ રચવામાં આવી. લોકમાન્યના પુત્રે તેમની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયાઓ કરી અગ્નિને દેહ અર્પણ કરવાના મંત્રો ભણાયા અને અગ્નિદાહ મુકવાની તૈયારી થઇ એટલામા ચોમેરથી બે લાખ મ્હોડામાથી એકીવારે આમટી બૂમ પડી· 'લોકમાન્યનાં એકવાર છેલ્લાં દર્શન કરવા દ્યો' 'એકવાર અમને બતાવો' 'છેલ્લીવાર જોઈ લેવા દ્યો, જોઈ લેવા દ્યો'. લોકો ઘેલા થયા હતા શુ ? ફરી એકવાર લોકમાન્યનો મૃતદેહ ખાધ પર લઇ જનતાને બતાવવામા આવ્યો. ચારેમેરથી જોવાય એટલા માટે ઉચકનારાઓને એકવાર ગોળ ફરવુ પડ્યુ'. 'તિલક મહારાજકી જય ! જય !!' 'તિલક મહારાજ કી જય ! જય !! જય !!!' ચિતામાંથી અગ્નિની જીલો બહાર નીકળવા લાગી. સુખડ ઉપસ્ થી રેહાયે જતા હતા.

ચોમાસાનો સમુદ્ર ઘુઘવતો હતો અને લોકમાન્યનો મૃતદેહ ભસ્મનો ઢગલો બની જાય ત્યાર પહેલાં એકવાર એમનો ચરણસ્પર્શ કે ચિતાસ્પર્શ કરવા ઇચ્છા દેખાડતો હોય એમ લાગતું હતું. આકાશ જેવું ને તેવું મેઘાચ્છાદિત હતું. વરસાદનાં ઝાપટાં જેવાં ને તેવાં પડવા ચાલુ હતાં. લોકો લોકમાન્યની ચિતાને પ્રદક્ષિણા કરી સમુદ્રસ્નાન તરફ વળવા લાગ્યા. ચોમેરના અંધકારમાં હોળીના હુતાશન જેવી એ ચિતા હડહડ બળ્યે જ જતી હતી. 'તિલક મહારાજકી જે'ના ધ્વનિ કઇક ઠંડા પડયા. લોકો ફરી ફરી ચિતા તરફ જોતા, ડુમો ભરાઇ આવતા વચમા વચમાં ડુસકાં ભરતા શૂન્ય ચિત્તે પાછા ફરવાની તૈયારી કરતા હતા. એટલામા "ઓ તિલક મહારાજ તુમ ચલે ગયે અબ હમ કૈસે જીએંગે" એવો હુઠવો મુકી ધડ દૈતે એ હડહડ સળગતી ચિતામાં એક અઢારેક વર્ષની વયના મુસલમાન યુવકે છલંગ મારી!!! સદ્ભાગ્યે શંકુ આકૃતિએ રચેલાં ચિતાનાં મોટા લાકડાંઓ ઉપર તેનો દેહ ન ટકતાં તત્ક્ષણ નીચે દડી પડ્યો અને વૉલંટીઅરોએ એને એકદમ બાજુએ ખેંચી શરીર પર રેતી નાંખી આગ બૂઝાવી અને એ દુઃખ–શોકાકુલ યુવકને ઇસ્પિતાલ પહોંચાડ્યો! ચિતા ઠંડી કરી લોક પાછા ફર્યા ત્યારે માત્ર થોડાક હજાર જ લોક ચોપાટી પર રહેલા!

આ જનતાનો તાજ વગરનો બાદશાહ, પ્રજાનો પિતા, અન્યાયનો વેરી, સ્વરાજનો મંત્રદાતા, હિન્દ માતાનો મોટામાં મોટો સપૂત જીંદગીમાં પહેલી વાર અનંત શાન્તિને પોતાની કરીને સૂતો. 'જાયું જવાનું અને નામ તેનો નાશ' એ કહેવત પણ શું સર્વથા ખરી હશે? હિન્દુસ્તાન તો આત્મવાદી પ્રજા છે, जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः તેમ ध्रुवं जन्म मृतस्य च એ પણ સાથેસાથે જ છે. અને સંચિત કર્મલોગ પુરા કરનારા જ નહિ, પણ જીવનમુક્તો, ઋષિઓ, દેવો અને પ્રત્યક્ષ પરમેશ્વર પણ પૃથ્વીનો દુઃખભાર હલકો કરવાની ખાતર, અન્યાય અને અધર્મના પારિપત્યની ખાતર, ધર્મસંસ્થાપનાની ખાતર, લોકસંગ્રહની ખાતર કરુણાને બળે આ મર્ત્યલોકને વ્હાલો કરી કર્મભૂમિ પર અવતરે છે. લોકમાન્ય શું એમનાં પોતાનાં જ ફરજંદને ભૂલી જશે?

અને પેલા જે આજીવન આ મહાન્ વિભૂતિની અસૂયામાં મચ્યા રહ્યા, જેમણે એની નિંદામાં, એની નાલતિમાં, એની હાંસી કરવાના નિષ્ફળ પ્રયત્નોમાં એનું જનતા ઉપરનું અમાપ વજન ઇન્કાર કરવામાં પોતાનું વેંતીયાપણું બતાવવામાં જીવન વીતાવ્યું તે? તેમનામાં જરૂર જ્ઞાન પ્રગટ્યું હશે. જીવનમાં જે જવાબ વાળવાની લોકમાન્યને કદિ પુરસદ ન થઇ, જે કરવાના

શ્રમમાં ઉતરવુ તેમને તેટલું કિંમતી ન લાગ્યું, તે જવાબ તેમના મૃત શરીરે સચોટ વાળ્યો છે. ઉગીને ઉભા થયા ત્યારે પોતે એક એકાકી સ્વરાજ્યવાદી હશે. આજે આખા દેશને પોતાની પાછળ સ્વરાજ્યવાદી મુકયો એ એમનો સચોટ જવાબ છે. એ વિભૂતિની કિંમત એના બરોબરીયા વિના અન્ય કોણ આંકશે ?

લોકમાન્યના આ અલૌકિક વિભૂતિયોગનું રહસ્ય શું હોઇ શકે ? કઇ વસ્તુને કેળવીને, કઇ સિદ્ધિને મેળવીને તેઓ જનતાના આવા અનન્યસાધારણ પ્રેમના, આવી ગાઢી ભક્તિના પાત્ર બન્યા ? ગયા રવિવારે ઉલટેલી મુંબઇની જનતામા તો કઇ એકલા ઘાટી નહોતા, એકલા મીલમજૂરો નહોતા, હિન્દી રાજપ્રકરણના ઇતિહાસમા લોકમાન્યના ચિરવિરોધી ચદાવરકર, નટરાજન પ્રભૃતિ પણ આજ એમની મહાનતાની મુક્તકંઠે પ્રશસા કરી રહ્યા છે. તિલકનુ પ્રજા ઉપર અસાધારણ વજન નહોતું તો એક દિવસમા આટલી અફાટ ભક્તિ ક્યાથી ઉદ્‌ભવી ? પ્રજા તો એમને ધર્માચાર્ય તરીકે પૂજતી નહોતી, ચમત્કારી મંત, સત્પુરુષ, મહાત્મા કે ઑલીયા તરીકે પૂજતી નહોતી, જાણ્યાઓળખ્યા વગર કર્ણોપકર્ણ કીર્તિ સાભળીને પૂજતી નહોતી, જીવનમુક્ત સાધુસન્યાસી તરીકે પૂજતી નહોતી, કાષાયવસ્ત્રધારી સાંપ્રદાયિક ગુરુ તરીકે પૂજતી નહોતી જનતાને મન

તિલક મનુષ્ય હતા. કેવળ મનુષ્ય–સીધા સાદા, કશી પણ દૈવી શક્તિઓ વગરના મનુષ્ય હતા.

અને એથી જ જનતાએ એમને પોતીકા માન્યા–પોતામાંના એક માન્યા–આદર્શ દેવપુરુષ સમાન નહિ, પણ પોતાના જ જેવા પડનારા, આખડનારા, ભૂલ કરનારા, ભૂલ જોનારા, માફ કરનારા, રોષે ભરાનારા અને હેતથી પંપાળનારા સુહૃદ્ માન્યા. જેણે પોતાની માનુષિકતા કદિ છોડી નહિ, જેણે મનુષ્યતાથી પર એવો દેવભાવ પોતાનામાં આરોપી રખે પોતાના અનુયાયીઓ બુદ્ધિભેદ પામે અને વ્યવહાર્ય આદર્શ વગરના થઇ પડી પુરુષાર્થ-હીન બને એ ચિંતાએ ચેતતા રહી આજન્મ પોતાની માનુષતા અક્ષત જાળવી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો, જેણે જ્ઞાનને તરછોડ્યા વિના પણ અજ્ઞાન જનતા અને પોતાની વચ્ચે અંતર ઉત્પન્ન ન થવા દીધું, એ તિલક મહારાષ્ટ્રની જનતાનો આત્મા, મહારાષ્ટ્રના ખોળીયા-માંનો પ્રાણ, મહારાષ્ટ્રની કર્તૃત્વશક્તિનો કળશ, કઠણ પહાડી કાળમીંઢવાળા સહ્યાદ્રિમાંથી ટીચકુડા મરાઠાઓની પેઠે જ પેદા થઇ એ જ ટીચકુડા સીધા અને સાદા છતાં કઠણ અને કરડકણા લાગતા મરાઠાઓની પેઠે લાખોને ફુલથી પણ કોમળ છતાં અનેકને વજ્રથી પણ કઠણ લાગતો અંત લગી મનુષ્ય જ રહીને મનુષ્યની પેઠે જ મૃત્યુ પામ્યો. યોગી, સંન્યાસી જેવું શાન્ત સમાધિ-

મૃત્યુ એને મળ્યુ નહિ. મનુષ્યની પેઠે જ અંતની ઘડી સુધી રોગની જોડે લડતાં એણે પોતાનો પ્રાણ પરમાત્માને હવાલે કીધો. આથી જ એના મૃત્યુની ખબર સાંભળતાંની સાથે આખી પ્રજાને પોતાના ઘરનો માણસ, પોતાનો નજીકમાં નજીકનો સગો, પોતાનો પ્રત્યક્ષ પિતા—રે, પિતાથી યે અધિક નિકટનો સબધી મરણ પામ્યો હોય એટલું લાગી આવ્યું. એથી જ હજારો એમના મરણને દિવસે હૈયાફાટ રડયા, એથી જ ઘાટીની સ્રીઓ શોકના આવેગમા વારકરી મડળીઓના સંકીર્તનમાં ભળી પોતાનો પુત્ર કે પિતા ગુજરી ગયો હોય તેમ 'ગ્યાનબા તુકારામ'ના ઘોષ કરતી નાચી, એથી જ લાખો લોકોએ આ દસ દહાડાના સૂતક પાળ્યા છે, એથી જ જનતાએ સોગ પાળ્યો. આ આખું ચિત્ર કેવળ માનુષતાથી ઉભરાય છે.

પણ તિલકે મહાભારત પ્રયત્નપૂર્વક મનુષ્ય બન્યા રહીને પણ શુ સાધ્યું ? દેશને માટે સેવા કરનારા એની પાછળ ભલે નિકળ્યા હોય પણ આજે કયા; થોડા છે ? દેશને માટે જેલ પણ ઘણાએ ભોગવી છે, ઘણા દેશવટા પણ ભોગવે છે; ધનના, માનના, કીર્તિના, ઘણાએ ત્યાગ કર્યા હશે. પંજાબમા અનેકે પ્રાણ પણ આપ્યા. તિલકની દેશસેવામા એવી કઇ વિશિષ્ટતા હતી કે એની પાછળ પ્રજા ઘેલી હતી એવું આજે

સિદ્ધ થયુ ? ઉત્તર સ્પષ્ટ છે. જીવનના પ્રભાતમાં જ જેણે દેશજનનીની મહામહિમામયી મૂર્તિને પોતાના હૃદયમંદિરમાં સ્થાપી અને પોતાનો વિદ્યાર્જનકાળ પૂરો થતાંની સાથે જીવનના સમસ્ત અંગત આશા-અભિલાષોને લાત મારી એ જનનીની સેવાનું મહાવ્રત જે એમણે એકવાર સ્વીકાર્યું તે આજન્મ, અખંડ, અવિરત, અવિશ્રાન્ત, એકનિષ્ઠ અંતઃકરણે મરણની ઘડી સુધી અક્ષતપણે પાળ્યુ; એ વ્રતનો ભંગ કરાવવા માટે જીવનની ખડતલ યાત્રામા જેટજેટલાં વિઘ્નો આવ્યાં તે એકેએકની સામ ઝુઝવામા જેમણે જીવનનું સાર્થક માન્યુ; શારીરિક બળથી જ્યારે જ્યારે એમનો એમના આરાધ્ય દેવતાની જોડે વિયોગ કરાવવામાં આવ્યો ત્યારે પણ પોતાના અલૌકિક પ્રતિભાસંપન્ન બુદ્ધિસામર્થ્યનાં ફળ ધરવી જેણ જનતારૂપી ઈશ્વરને જ સમર્પ્યાં અને છુટા થતાની સાથે જ વળી પુનશ્ચ હરિ ૐ કહી પોતાના વ્રતનું અધુરૂં અનુષ્ઠાન ફરી હાથ ધર્યું; બુદ્ધિનાં આકર્ષણોને, જ્ઞાનની પિપાસાને, વાઙ્મયના રસાસ્વાદને પણ જેમણે પોતે અંગીકૃત કરેલા વ્રતમા દખલ દેવા ન જ દીધા, દુઃખને, કષ્ટને, વિરોધને, દ્રોહને, ગેર-સમજણને કશાને જ ન ગણકારતા એ સર્વને સ્વાભાવિક માની લઇ કદિ વિષાદ ન માનતા જેણે પોતાના ઇષ્ટ હેતુનું અખંડ આરાધન કીધું, સ્વરાજ યાને ‘રાજકીય

પરાધીનતામાંથી હિન્દુસ્તાનની મુકિત' ને રોગમાત્રનું, કષ્ટમાત્રનું એકમાત્ર રામબાણ ઓસડ સમજી એ મુકિતના પ્રયત્ન પાછળ જેણે પાંસઠ વરસનું આખું જીવન નીચોવી નાખ્યું; એ ધ્યેયની અવ્યભિચારિણી ભકિતમાં બીજી એકેએક વસ્તુને ગૌણ ગણી સ્વકીયોની પણ અનેક ગેરસમજો અને વિરોધો માથે ઓઢયાં અને છતાં જે પોતાની આરાધનામાંથી ન ચળ્યા; એ ભકિત, એ એકનિષ્ઠતા, એ એકાગ્રતા તિલકના જીવનનું સારસર્વસ્વ છે. આવેશની ક્ષણમાં કૃપણ પણ સર્વસ્વનું દાન કરતા દેખાયા છે. ધીંગાણામાં પડીને બીકણ પણ શૂરવીર બન્યા છે. વ્યસનીઓ, દુરાચારીઓ અને પરધનલોલુપ સ્વાર્થીઓ તો અનાદિ કાળથી સંસારમાં અહોરાત્ર માથું હાથમાં લઈ મરતા આવ્યા છે; પણ પ્રશંસનીયમાં પ્રશંસનીય દાખલો લઇયે તો દેશ પર દુઃખનું વાદળ ચડી આવતાં સ્વદેશરક્ષણની હાકલને જવાબ દેવા ખભે બંદુક લઇ પૂરી બહાદુરી-પૂર્વક રણક્ષેત્રમાં સામે મુખે મરી આર્યભાવના મુજબ સૂર્યમંડળનો ભેદ કરીને સીધા સ્વર્ગે પહોંચનારા પણ આજના આ મહાસ્વાર્થી નિરીશ્વર ભૌતિક યુગમાં સુદ્ધાં અનેક દેખીયે છીયે—પણ એ ભકિત ભકિત નથી, આવેશ છે. દૈવી ભાવનાનો તણખો છતાં એ ઉચ્ચ ત્યાગની અલપઝલપ ઝલક માત્ર છે; ભકિત નથી. એમાં એક જ આરાધ્યની અનન્ય સેવા પાછળ

જીવનને ધોઇ નાખવાપણું, ઘસવી નાખવાપણું– નીચોવી નાખવાપણું નથી; એમા જીવનના અનેકવિધ પ્રસગોએ અનેકવિધ લાલચો જોડે લડી લડી, ઝુઝી ઝુઝી, પોતે અગીકારેલું એકનિષ્ઠપણું, અવ્યભિચારીપણું ટકાવી રાખવાની જહેમત કે કુરોડ નથી. જીવન તો તુચ્છ છે. એક ઘા ને બે કકડાની રીતે તેને ક્ષણવારમા બુઝાવવા તો હર કોઇ તૈયાર થઇ શકે છે, પણ આમરણાન્ત ખાડાની ધાર ઉપર ચાલી એક જ દેવતાની સેવામા એક એક ઇચ કરીને જીવન આક્રમવું સહેલ નથી. એ નિષ્ઠા, એ ભક્તિના જોર ઉપર લોકમાન્યે આ દુર્ભાગી દેશમાં, આ છિન્નભિન્ન પ્રજામાં, રાષ્ટ્રીય ભાવનાની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી. એ જ ભકિતના જોર પર લોકમાન્યે પ્રજાને સ્વરાજ્યરસનો સ્વાદ ચખાડી, સામર્થ્યનો પ્યાલો પાઇ તેની સ્વરાજ્ય-પિપાસાને અનિવાર્ય કરી મુકી અને હિન્દુસ્તાનને 'युध्यस्व विगतज्वर' એ ગીતોપદેશનો પોતાના જીવન દ્વારા મહાનમાં મહાન પદાર્થપાઠ શીખવ્યો. એ જ આમરણાન્ત ભકિતના જોર પર 'આ જ દેહે, આ જ આંખે' સ્વરાજ્યસ્થાપના જોવાનો લોકમાન્યે અભિલાષ ધર્યો અને એ જ ભકિતના જોર પર અતકાળે કાળની જોડે ઝુઝતા ઝુઝતા પણ પોતાના મનોબળથી પોતે જીવનાર છે, પોતાને કંઇ થવાનુ નથી, પોતે સ્વરાજ્ય-સસ્થાપના જોઇને જ મરનાર છે, એવુ ડૉકટરોને

કહેવાનો આત્મવિશ્વાસ એમણે દેખાડ્યો. એ જ ભક્તિએ હિન્દી જનતાને એમની વેચાણ બનાવી દીધી; એ જ ભક્તિએ આખા જીવનના વિરોધીઓને મ્હોડેથી એમને વિષે પ્રશંસાના ઉદ્ગાર કઢાવ્યા; એ જ ભક્તિએ મુંબઇને એમની પાછળ ઘેલી કરી મુકી; એ જ ભક્તિએ પૂણાને એમના મૃતદેહ માટે તકરારમાં ઉતાર્યું; એ જ ભક્તિએ કલકત્તા જેવાં દૂરનાં સ્થળોમાં લાખો માણસો પાસે એમની છબીઓની સ્મશાનયાત્રાઓ કઢાવી. જેનુ જીવન એક અખંડ અસિધારાવ્રત હતું, સ્વદેશભક્તિ જેને મન સતીનું સત હતું, દેશને માટે ભોગવવાનાં કષ્ટ જેને અનિત્ય આગમાપાયિન્ માત્રાસ્પર્શ માત્ર હતાં—

તુમિ વિદ્યા તુમિ ધર્મ,
તુમિ હૃદિ તુમિ મર્મ;
ત્વં હિ પ્રાણાઃ શરીરે........

દેશપ્રેમ અને દેશસેવા વિના જેને બીજો ધર્મ ન હતો, કર્મયોગ ઘટાવવા સિવાય શાસ્ત્રાધ્યયનમાં જેને બીજો હેતુ ન હતો; જેનો શ્વાસ સમસ્ત હિન્દુસ્તાનને સ્ફૂતિ રૂપ હતો; જેનુ રાજકારણ શિવાજીગુરુ સમર્થ રામદાસ સ્વામીના જેટલું જાગરૂક હતું; જેનું સામર્થ્ય રામાનુચર મારુતિરાય હનુમાનના જેવું અમોઘ હતું; જેમના સ્વરાજ્યરટણને વનવાસી ભરતના રામરટણની જ એકમાત્ર ઉપમા આપી શકાય—એ

ચરિત્ માનવનું હો કે દેવનું હો—એને હિન્દી પ્રજાના પ્રણામ, કોટિ કોટિ પ્રણામ !

> नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्व
> पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ।
> नम पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते
> नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ॥

(તા ૮-૮-૨૦ ના નવજીવન પરથી)

લોકમાન્યના સંસ્મરણો

—દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

હું કાશ્મીરમાં સાધુને વેશે ફરતો હતો ત્યાં એક જણે મને પૂછેલું: "સ્વામી બાદશાહ ! આપ કહાં કે રહને વાલે ?" મેં કહ્યું "બંબઈકે." મને લાગ્યું કે કાશ્મીર જેવા દૂર દેશમા એથી વધારે ચોકસ જવાબ આપવો વ્યર્થ છે. પણ એમ ધારવામા મેં ભૂલ કરી હતી. પેલા માણસે પાછું મને પૂછ્યું: "બંબઈ કહાં પર હૈ ? નખલૌ (લખનૌ) કે પાસ ?" આટલું એ બિચારાને ભૂગોળનું જ્ઞાન હતું ! બહુ બહુ દૂર તો 'બંબઈ' લખનૌ જેટલું દૂર હશે ! પણ એણે બીજો સવાલ પૂછયો: "આપ કૌન દૂધ હૈ ?" મે

કહ્યુ "મહારાષ્ટ્રી બ્રાહ્મણ" આ જવાબ મળતાની સાથે જ, મુંબઈ લખનૌ પાસે હશે એવુ માનનાર માણસે મને લાગલુ જ પૂછ્યુ "તિલક મહારાજ ક્યારે છુટશે ?" જે માણસને ભૂગોળનું આટલું અગાધ (!) જ્ઞાન હતુ તે પણ જાણતો હતો કે તિલક મહારાજ નામના કોઈ મહારાષ્ટ્રી દેશભક્ત સરકાર સામે લડી જેલમા ગયા છે!

દિલ્હીમા ભારતમંત્રી મૉન્ટેગ્યુ સાહેબને મળવા જ્યારે લોકમાન્ય ગયા ત્યારે તેમનું સરઘસ કાઢવાની સરકારે બધી ઠરી હતી રસ્તા પરના અભણ લોકો અંદર અંદર બોલતા હતા "આજ પૂનાકા ગંભ આને વાલા હૈ સરકાર ઉસસે બ્હોત ડરતી હૈ!"

એક યુરોપીયન બાઈએ 'Glimps s of Indi' નામની ચોપડી લખી છે તેની અંદર એ લખે છે કે "હાલના સિવિલીયનો—એટલે અંગ્રેજી અમલદારો—બહુ જ બેદરકાર થઈ ગયા છે હિન્દુસ્તાનમા બ્રિટિશ રાજ્ય કેમ સ્થપાયુ, તે કેમ પુલ્યુફાલ્યું એનો ઈતિહાસ તેઓ બરાબર નથી જાણતા. બ્રિટિશ રીયાસતનો એક સવિસ્તર ઇતિહાસ લખવાની જરૂર છે. અહોરાત્ર જાગૃત દૃષ્ટિ રાખનાર પૂનાના મહાપંડિત બાળ ગંગાધર તિલક કરતા બીજો કોઈ અંગ્રેજ કે હિન્દી આ કામને માટે લાયક નથી આવો ઈતિહાસ લખવા માટે સરકારે એમને વિનવવુ જોઈએ"

તિલકના એક સ્નેહીએ વાતવાતમાં એક દિવસ તેમને પૂછયું: " બળવંતરાવ ! જ્યારે સ્વરાજ્ય થશે ત્યારે એ સ્વદેશી સરકારમાં તમે કયો હોદ્દો પસંદ કરશો ? વડા પ્રધાન થશો કે પરરાષ્ટ્રમંત્રી ? " એમણે જવાબ આપ્યો તે સાભળવા જેવો છે· "ના ? ભાઈ, સ્વરાજ્ય થશે એટલે હું તો મારે સ્વદેશી કૉલેજમાં ગણિતનો અધ્યાપક બનીને બેસી જઈશ. મારે નથી જોઇતી આ રાજખટપટ. મારે તો હજુ 'ડિફ્રેન્શીયલ કૅલક્યુલસ' ઉપર પુસ્તક લખવું છે. દેશ ઉપર સંકટ આવી પડ્યું છે અને તમે કોઇ દેશનું કામ હાથમાં નથી લેતા, તેથી મારે તે નાછુટકે કરવુ પડે છે. "

મુંબઇમા એક સભા મળી હતી. અનેક વિદ્વાનો ત્યા એકઠા થયા હતા. ત્યાં તિલકે 'ખાલ્ડીયન સંસ્કૃતિ' ઉપર તેમજ હિન્દી અને ઇરાની સંસ્કૃતિ વચ્ચે કેટલુ સામ્ય છે એ વિષે એક વિદ્વત્તાપૂર્ણ અને અપૂર્વ કલ્પનાભર્યું વિવેચન કર્યું. સભા બરખાસ્ત થયા પછી તે સભાના તે દિવસના પારસી અધ્યક્ષે કહ્યું· " મિ તિલક, તમે તમારી બુદ્ધિનો દુરુપયોગ કરો છો આટલી અગાધ બુદ્ધિની બક્ષિશ છે, તમે ઇતિહાસ સંશોધનનું કામ કરશો તો સમસ્ત દુનીયામાં તમારી કીર્તિ ફેલાશે. તે છોડી આ રાજપ્રકરણના કીચડમા

શું પડયા છો?" તિલકે જવાબ વાળ્યો: (એમના અવાજમાં સ્હેજ ફેર પડયો હતો) "હિન્દ કંઇ વંધ્યા નથી. સ્વરાજ્ય થશે એટલે મારા જેવા હજારો પંડિત પાકશે. આજે તો દેશની વ્હારે ધાવાની જરૂર છે. દરેક જણે પોતાની બુદ્ધિ, શક્તિ અને સર્વસ્વ સ્વરાજ્ય પાછળ જ આજે આપી છુટવું જોઇયે."

૧૮૯૭માં સરકાર એમના ઉપર ચીડાઇ અને રાજ્યદ્રોહનો આરોપ એમના ઉપર મુકવામાં આવ્યો. પ્રસંગ ગંભીર જોઇ એક મિત્રે એમને માફી માગી લેવાની સલાહ આપી. તિલકે જવાબમાં લખ્યુ: "દરેક ધંધા સાથે તે ધંધાનું જોખમ તો રહેલું જ છે. આપણે વર્તમાનપત્રકાર રહ્યા એટલે જેલનું જોખમ તો ખેડવું જ જોઇયે. પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે આપણે બોલીયે અને ગુન્હો ન કર્યા છતાં ડરને લીધે માફી માગીયે એ પ્રજાને દગો દીધા બરાબર છે. અને માફી માગ્યા પછી પૂણામાં રહેવું એ માંડલેમાં સડવા જેટલું જ મારે મન વસમું છે."

એક દિવસે વર્તમાનપત્રકાર થવા માટે માણસે શું વાચવું જોઇયે, શી તૈયારી કરવી જોઇયે એમ મેં તેમને પૂછ્યુ. તેમણે કહ્યું. "જેમ કવિ વિષે અથવા અધ્યાપક વિષે કહેવાય છે કે 'He is born, not made' તે જ પ્રમાણે વર્તમાનપત્રકાર વિષે પણ છે.

રોજ રોજ કઇ નવુ લખવા જેવુ નથી હોતુ. એક જ વસ્તુ નવી નવી રીતે કહેવી પડે છે છતા તમારી પાસે પ્રજાને આપવાને કઇ પણ દિવ્ય સદેશ હોવો જોઇયે તમને એમ થવુ જોઇયે કે જો આટલુ હુ પ્રજાના મનમા નહિ ઠસાવુ તો દુનીયા ડુબી જશે, પ્રજાનો ઘાત થશે આમ હોય તો જ વર્તમાનપત્રકાર થવુ બાકીની તૈયારી ધીમે ધીમે થઇ શકે પ્રસગ આવી લાગે તે વખતે તે વિષયનુ પૂરૂ અધ્યયન કરીને તે ઉપર લખવાનો રિવાજ રાખવો, જેથી લખાણનો પ્રભાવ પડે અને એક વાર લખેલુ પાછુ ખેચવા વારો ન આવે આપાણુ સ્મૃતિકાળનુ સાહિત્ય મે આવો જ એક પ્રસગ આવ્યે વાચી કાઢયુ હત ”

શ્રદ્ધા. નેપોલીયનમાં આવી શ્રદ્ધા હતી. એક દિવસ તે રણભૂમિ ઉપર ઉભો હતો. આસપાસ ગોળીઓ અને ગોળાઓનો વરસાદ વરસી રહ્યા હતો. એક દૂત કોઈ સેનાપતિનો કંઈક સંદેશો કહેવા આવ્યો. કહી રહ્યા પછી પણ તે કૌતુકથી બાદશાહને નિરખતો ઉભો રહ્યો. નેપોલીયને ત્રાડ પાડી કહ્યું: 'અલ્યા કેમ ઉભો છે ? ગોળી વાગશે તો ઠાલો મરી જઇશ. ચાલ્યો જા અહીંથી.' યુવાને કહ્યું: 'મહારાજ, આપ બાદશાહ થઇને આટલું જોખમ ખેડો છો, તો હું તો શી વિસાતમાં ?' નેપોલીયને કહ્યું: 'અરે જા ! જોખમ ખેડવાનો મારો તો ધંધો છે, પણ તારે માટે તો એ સ્વચ્છંદ છે.' નેપોલીયનનુ વાક્ય પૂરૂં થયું ન થયું એટલામા તો એક મોટો ગોળો આવી પડ્યો અને પેલા બિચારાના ટુકડેટુકડા થઇ ગયા !"

'રાષ્ટ્રમત' (મુંબઈનું દૈનિક પત્ર) શરૂ થયું ત્યારે 'ઑફિસ માટે આટલા મેજ, આટલી ખુરશીઓ વગેરેની જરૂર પડશે' એમ સીતારામ પંત બોલતા હતા.' લોકમાન્યે કહ્યું: "અમે જ્યારે 'કેસરી' અને 'મરાઠા' શરૂ કર્યાં ત્યારે અમારી પાસે તો આવી કશી જ સાહ્યબી નહોતી. વર્તમાનપત્રમાથી અમને રાતી પાઇ મળતી નહિ. અમે તો પથારીનો વીંટો કરીને આગળ-મુકતા અને લખતા. એ જ અમારૂં મેજ. એ વીંટાને-

આધારે રહીને લખાતાં છતાં અમારાં લખાણ મોળાં પડયાં ન હતાં!"

વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપળૂણકર સાથે જુવાનીના દહાડામાં જ્યારે લોકમાન્યે ન્યુ ઇંગ્લીશ સ્કુલ સ્થાપન કરી ત્યારે શરૂઆતમાં સારા ઘરના કે સારી બુદ્ધિના છોકરાઓ એમને મળ્યા નહિ. બધા છોકરા તોફાની અથવા ઠોઠ આવતા. આ વિષે એક વાર કોઇએ નિરાશા બતાવી ત્યારે તેમણે કહ્યું: "આમાં જ તો આપણી ખરી કસોટી છે. આવા છોકરાઓમાંથી જ્યારે આપણે કંઇક કરી બતાવી શકીશું ત્યારે જ લોકોને આપણામાં શ્રદ્ધા આવશે."

ન્યુ ઇંગ્લીશ સ્કુલ શરૂ થઈ ત્યારે લોકમાન્ય ત્રીશ રૂપીયા માસિક પગાર લેતા. એક સાથીએ કહ્યું: "મરી જઇશું ત્યારે પ્રેતદહન કરવા જેટલા પૈસા પણ આપણે ન બચાવી શકીયે !" લોકમાન્યે જવાબ આપ્યો: "તેની પંચાત આપણા કરતાં સમાજને વધારે હોવી જોઇયે. માન આપવા નહિ તો ગંદકી અટકાવવા ખાતર પણ તેઓ આપણું મડદું ફૂંકી બાળશે જ!"

શિક્ષણસંસ્થાઓ જેસ્યુઇટ લોકોની ઢબે ચલાવવી જોઇયે એવો એમને ભારે આગ્રહ રહેતો. જો અધ્યાપકનો ધંધો ધર્મભાવે કરવો હોય તો અધ્યાપકે

ચોવીસે કલાક શાળાને આપવા જોઇયે. શાળા પાસેથી આજીવિકા લીધાં પછી બીજી રીતે માણસ કશી કમાણી ન કરે અને તેવી કમાણી થાય તો તેણે તે શાળાને જ અર્પણ કરવી જોઇયે એવો તેમનો આગ્રહ હતો.

અહમદનગરમાં અંત્યજ લોકોએ લોકમાન્યને પાનસોપારીનો સ્વીકાર કરવા આમંત્રણ કર્યું હતું. તિલક મહારાજ ત્યાં ગયા. અંત્યજો સાથે ભળીને તેમની પાનસોપારી લીધી અને સ્વરાજ્યનો ઉપદેશ કરતાં તેમને કહ્યું: " બ્રાહ્મણોએ તમને દબાવ્યા એ ખ્યાલ કાઢી નાખો. જૂના સંસ્કારોમાંથી બ્રાહ્મણો પણ એકદમ છૂટી શકતા નથી. ધીમે ધીમે બધા સુધારા થશે." તેઓએ કહ્યું ,કે " અંત્યજોને અસ્પૃશ્ય માનવા વિષે શાસ્ત્રોમાં ક્યાયે વચન નથી પણ રૂઢી બળવાન છે. ધીમે ધીમે જ તે નીકળી જશે."

હિન્દુસ્તાનમાં નોકરશાહીનું રાજ્ય ચાલે એ એક ક્ષણને માટે પણ તેઓ સાખી શકતા ન હતા. છતાં ખાનગીમાં પણ તેઓ કહેતા કે "અંગ્રેજોનું રાજ્ય જાય અને જર્મનો કે જાપાનીઓ અહીં આવીને રાજ્ય કરે એવું હું જરા યે ઇચ્છતો નથી. તેના કરતાં તો અંગ્રેજોનું રાજ્ય જ ભલે રહ્યું. અંગ્રેજો તો અહીં હકુમત ભોગવીને કંઇક ધરાયા છે.

નવા આવશે તે તો નવી ભૂખ લેતા આવશે ” જાપાનીઓ કે અમેરિકનો આપણને મદદ કરશે એવી એમને બિલકુલ આશા ન હતી તેઓ કહેતા કે “ શા માટે આ પ્રબળ સામ્રાજ્ય સામે કોઇ પોતાની મેળે આપણને મદદ કરવા આવે ? આપણે જાતે મરીને જ સ્વર્ગે જવુ જોઇયે ”

સ્ત્રીશિક્ષણ વિષે તેઓ કહેતા “ આપણે તો નવી કેળવણીને લીધે શ્રદ્ધાહીન થઈ ગયા છીયે સશય અને દરેક ઉચ્ચ ભાવના વિષે અશ્રદ્ધા, એ લગભગ આપણો સ્વભાવ થઈ પડેલા છે શુ એ જ અશ્રદ્ધા તમે સ્ત્રીઓમા પણ પેદા કરવા માગો છો ? કર્વેની શિક્ષણપદ્ધતિ સામે મારો મોટામા મોટો વિરોધ એ જ છે હિન્દુ સસ્કૃતિને વિષે આપણી સ્ત્રીઓમા જે શ્રદ્ધા છે તે આપણું રાષ્ટ્રીય ધન છે તેનો નાશ ન થવા દેવો જોઇયે

લોકમાન્યના વક્તૃત્વને ગોળીબારની ઉપમા આપી શકાય સિપાહી જેમ તાકીને છાતી કે કપાળ ઉપર સીધી ગોળી છોડે છે, તેમ લોકમાન્ય સીધી ભાષામા ટુકા નાના વાકયોમા પોતાના વાગ્બાણ છોડી સાભળનારના હૃદય અથવા બુદ્ધિને વીંધી નાખતા તેમનો મારો હૃદય કરતા બુદ્ધિ ઉપર વધારે હતો

સિંહગઢમાં એમને હું મળવા ગયો ત્યારે કર્ણાટક પ્રાંતિક પરિષદ્ વિષે વાત ચાલતી હતી તેઓએ કહ્યુ "જુઓ, આ પ્રાંતો હવે જુદા પડવા લાગ્યા છે. સિંધ અલગ થયો, તમારો ગુજરાત અલગ થયો, હવે કર્ણાટક જુદો પડવા માગે છે, જેને 'મુંબઈ પ્રાંતિક પરિષદ્' કહેવામા આવે છે તે તો હવે મહારાષ્ટ્રની જ કૉન્ફરન્સ બની ગઈ છે. એક રીતે તો એ ઠીક થાય છે. રાજ્યપ્રકરણની ચર્ચા દેશી ભાષામા થશે અને તેથી સામાન્ય પ્રજા રાજ્યપ્રકરણમા રસ લેતી થશે" મેં કહ્યુ "ત્રીશ વર્ષ ઉપર 'કેસરી'એ જે કામ કર્યું તે આજે આ લોકો કરવા માગે છે." આમા મેં ખુશામતની અતિશયોક્તિ બિલકુલ કરી ન હતી. લોકમાન્યે 'ઑલ ઇન્ડિયા લીડર' (ભારતવર્ષીય નેતા) થવાની બિલકુલ ઉતાવળ કરી નથી. મરાઠી ભાષા દ્વારા એકલા મહારાષ્ટ્રને જ તૈયાર કરવામા તેઓ મશગુલ રહ્યા અને મહારાષ્ટ્રમાં તેઓએ એટલુ બધુ સંગીન કામ કરી રાખ્યુ કે વખત આવ્યે હિન્દુસ્તાનના રાજ્યપ્રકરણમા પોતાનું સ્થાન લેતા એમને છાંટાભાર પણ અડચણ ન પડી કે ક્ષણનો વિલંબ પણ ન લાગ્યો. આવી સ્પૃહણીય સ્થિતિ એક ગાંધીજી સિવાય બીજા કોઈએ પ્રાપ્ત કરી નથી. બંગભંગ પહેલા બંગાળાના તાજ વગરના રાજાએ—શ્રી૦ સુરેન્દ્રનાથે—બંગાળીમા એક પણ ભાષણ કર્યું ન હતું.

લોકમાન્યે ચર્ચા આગળ ચલાવી: “ જ્યારે અમે 'કેસરી' શરૂ કર્યું' ત્યારે બધા સલાહકારો કહેતા કે 'દેશી ભાષામા પત્ર કાઢશો તો ખોટ આશો. દેશી પત્રની કદર કોણ કરવાનું હતું ?' અમે તો માન્યુ નહિ. આખરે સલાહકારોએ આજીજી કરીને કહ્યુ 'છેવટ 'કેસરી'માં બે કૉલમ તો અગ્રેજીના રાખો જ.' અમે કહ્યું. 'ના. કેસરી' આમપ્રજાને સારૂ છે, અને પ્રજા પાસે અગ્રેજી વિના જ અમે એની કદર કરાવીશુ ' રાજ્યપ્રકરણની આખી પરિભાષા અમારે તૈયાર કરવી પડી. જુની મરાઠીમા ભકિત અને તત્ત્વજ્ઞાન પુષ્કળ હતું. ભાટચારણ શાએરોએ વીરરસનો પણ ઉમેરો કર્યો હતો. પણ રાજ્યપ્રકરણની ગભીર ચર્ચા, જાહેર વ્યગકટાક્ષ, ઉપહાસ, એ બધુ કરવાને તો અમારે નવી ભાષા બનાવવી પડી. જે માણસમા ઉત્કટતા છે તે એની મેળે જ ભાષા ઉભી કરી શકે છે.” મે કહ્યું “ હા, સાચી વાત છે. ગાધીજીએ ગુજરાતીનો ઉડો અભ્યાસ કર્યા વિના જ ગુજરાતી ભાષામાં નવીન જીવન રેડયુ છે. તેમના લખાણોને લીધે ગુજરાતી અત્યારે વીરની ભાષા બની ગઈ છે. ” તેમણે કહ્યું: “ મે' એ જોયુ છે. ગુજરાતી હું બોલી શકતો નથી, પણ છાપેલું સારી પેઠે વાચી તથા સમજી શકુ છું.” પછી ભાષા વિષે ચર્ચા ચાલી. તેઓ બોલ્યા· “હિન્દી રાષ્ટ્રભાષા થવાને લાયક છે. પણ જ્યાં લગી હિન્દી બોલનારા-

એમાં દેશભક્તિની ધગશ ઉત્પન્ન નહિ થાય ત્યાં સુધી તે ભાષામાં તેજ આવવાનું નથી. પ્રજાને ખાસ સંદેશો કહેવાની માણસમાં ઉત્કટતા હશે ત્યારે જ તે ભાષાને ખીલવી શકશે." મેં કહ્યું: "હિન્દીમાં ખુશામદીનો ભાગ બહુ છે. આપે ખંડવામાં હિન્દીમાં જે ભાષણ કર્યું તેની blunt grace (અતિ વિવેકના અભાવને લીધે આવતી મધુરતા) જોઇને ગાંધીજી ખુશ ખુશ થઈ ગયેલા. ગાંધીજી કહે છે 'તિલક મહારાજે હિન્દીમાં નવી જ ભાષાશૈલી દાખલ કરી છે." લોકમાન્યે કહ્યું: "હા; પારતંત્ર્યની હિન્દી ઉપર ખૂબ અસર થઇ છે."

૧૯૦૭માં મહાસભા કલકત્તામાં ભરાઈ ત્યારે ત્યાંના રાષ્ટ્રીય પક્ષે ભારે ચળવળ માંડી હતી; અને લોકમાન્યના નામ પર ભારે ઝગડા ચાલતા હતા. કોઇએ તેમને કહ્યું: "તમારા નામ ઉપર આટલા ઝગડા ચાલે એ તમે કેમ સાંખી શકો છો? તમે કેમ જાહેર નથી કરતા કે મારે પ્રમુખ નથી થવું?" લોકમાન્યે જે જવાબ આપ્યો તેમાં તેમનું વ્યક્તિત્વ પૂરેપૂરૂં જણાઇ આવે છે. તે બોલ્યા: "પ્રમુખપદનું માન મને આપવા ખાતર આ હીલચાલ ચાલે છે એમ માની લેવા જેટલો હું મૂર્ખ કે અહંકારી નથી. રાષ્ટ્રીય પક્ષનાં તત્ત્વોનો વિજય થાય તેવું કરવાને સારૂ તેઓ મારા નામનો આમ ઉપયોગ કરી રહ્યા છે; તેની વચમાં હું શું કરવા આવું? મને પુછવા આવશે ત્યારે

મારે જે કહેવુ હશે તે કહીશ ” મહાસભાના પ્રમુખ-પદનું માન તેમને આપવાનો અને તેઓએ તેનો અસ્વીકાર કરવાનો પ્રસગ છેક દિલ્હીની મહાસભાને અવસરે આવ્યો

પૂણામા અમે ભણતા ત્યારે દારૂનિષેધની હીલચાલ વિદ્યાર્થીવર્ગે ઉપાડી લીધેલી અમારી હીલચાલ ઉપર લોકમાન્યનો સંપૂર્ણ આશીર્વાદ હતો તેમણે કરેલો ઉપદેશ હજી મારા કાનમા ગાજે છે તેમણે કહેલુ “ તમે તમારૂ ભણતર છોડી દો એમ હુ નથી ઇચ્છતો, પણ દેશહિતની ખાતર સમાજસેવા કરવામા તમારે કાઈ ખમવુ પડે તો જરૂર તમે તે ખમી લેજો, કારણ દેશસેવા એ જ મોટામા મોટી કેળવણી છે ફર્સ્ટ ક્લાસમા આવનાર છોકરો જો પોતાનો સમય દેશસેવામા રોકવાથી સેકન્ડ ક્લાસમા આવે અને સેકન્ડ ક્લાસવાળો જો પાસ ક્લાસમા આવે, તો એણે એમા જ ગૌરવ માનવુ, એવા પ્રત્યે જ અમે માનની નજરથી જોઇશુ જે પોતાની કેળવણીનો ઉપયોગ દેશસેવાને અર્થે કરે છે તે જ સાચો કેળવાયેલો, બીજા બધા પોથાનો ભાર ઉપાડનાર ગધેડા જ ”

લોકમાન્યનુ આખુ જીવનચરિત્ર, મને લાગે છે, કદાપિ લખી શકાવાનું નથી એક તો આપણા લોકો જે ભવિષ્યને માટે હોય એવુ કઇ લખી શક્તા નથી તેમ,

જેઓ તિલક જેવા મહાપુરુષના સંસર્ગમાં આવે છે તેઓ બધા જ કંઇ લખનારા હોતા નથી. પતિત દશામાં શાની કદર કરવી, શું ચાહવું, મોટાઈ અથવા ઉદ્ધારના શામાં છે એ જાણનારા લોકો પણ બહુ ઓછા નીકળે છે. ચિકિત્સક લોકો પણ પોતપોતાની દૃષ્ટિએ જ મહાપુરુષનાં જીવનચરિત્રોને જુએ છે; તેમ અંધભક્તો પોતાની આરાધ્ય વ્યક્તિના ગુણ કયા હતા એનો પણ ભેદ જોઇ શકતા નથી. અમે નાના હતા ત્યારે અમારા એક શિક્ષક પૂણાની કૉન્ગ્રેસમાં ગયા હતા. ત્યાંથી આવીને પોતાના મિત્રો આગળ તેમણે કૉન્ગ્રેસનું જે વર્ણન કર્યું તેનો મુખ્ય ભાગ એટલો જ હતો કે " સુરેન્દ્રનાથ બૅનરજીના ગળામા આવઆવડા મોટા ફુલના હાર હતા !" એથી વધારે એને કૉન્ગ્રેસમાં કશું જ જોવાલાયક જડયું નહિ !

મહારાષ્ટ્રમાં લોકમાન્ય ઉપર ગામડીયા લોકોએ રચેલાં જે લોકગીતો પ્રચલિત છે તેમાના એકમા તેમની અગાધ પ્રતિભા સિદ્ધ કરી બતાવવા એવો પ્રસંગ કલ્પ્યો છે કે " વિલાયતથી અહીંની સરકાર ઉપર એક કાગળ આવ્યો. તે અહીંના મોટામોટા ગોરાઓ પણ વાચી શકયા નહિ. આખરે તે કાગળ લોકમાન્ય પાસે લાવ્યા. એક ક્ષણનો પણ વિચાર કર્યા વગર તેમણે તે કડકડાટ વાંચી બતાવ્યો ! એટલું જ નહિ પણ

તેનો જવાબ પણ લખી આપ્યો.!" બિચારા ગામડીયા લોકો બુદ્ધિશક્તિની સીમા તો અંગ્રેજી કાગળોના અક્ષરો ઉકેલવામાં જ છે એમ માને છે. છતાં આ ક્ષુદ્ર કાવ્યમાં પણ કેટલી શ્રદ્ધા અને ભક્તિ રહેલી છે!

લોકોના હૃદયમાં એક જાતનો રાજકીય અસંતોષ છે. હિન્દુસ્તાનના ભૂતકાળનું જેને જેને સ્મરણ છે તે દરેકના મનમાં–અંતઃકરણના ઉંડાણમાં–વિચારશક્તિથી પણ છૂપી રીતે એક અસ્પષ્ટ પણ પ્રબળ રાજકીય આકાંક્ષા ધૂંધવે છે. તે આકાંક્ષાની સાથે લોકમાન્યની પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ હતી, એટલું જ નહિ પણ એ આકાંક્ષા સાથે તેઓ તન્મય થયા હતા. પ્રજા અંતઃસ્ફુર્તિથી આ જાણતી. તેથી જ આખું હિન્દુસ્તાન તેમના પર આટલું આફરીન હતું.

મુંબાઇના વિનીત લોકો હોય અથવા બંગાળાના અરાજક હોય, સત્યમૂર્તિ જેવા રાષ્ટ્રીય હોય અથવા લૉર્ડ સિંહ જેવા મુત્સદ્દી હોય–બધાના મનમાં હિન્દુસ્તાનનું જે રાજકીય ધ્યેય હોય છે તે દેશી નથી. અંગ્રેજી શિક્ષણને લીધે અને માનસિક વૃત્તિના લેહાને લીધે એ જુદાં જુદાં ધ્યેયો ઉત્પન્ન થયાં છે. વક્તા પોતાની શક્તિથી છટાદાર વર્ણન કરે એટલે ગમે તે ધ્યેય લોકોને સુંદર લાગે છે, પણ તેનો સ્વીકાર ક્ષણિક હોય છે. રાષ્ટ્રના હૃદયમાં ચિરકાળ રમી રહેલું ધ્યેય

લોકમાન્ય જાણતા હતા. તે જ ધ્યેય તેમણે પોતાનું કરેલું હતું; અને તેથી જ તેઓ લોકમાન્ય થયા. ગાંધીજીનુ રાજકીય ધ્યેય સ્વદેશી છે ખરૂં, પણ હિન્દી સંસ્કૃતિના સર્વોચ્ચ આદર્શોને અનુસરીને તેઓએ પોતાનુ રાજકીય ધ્યેય ઘડયું છે. લોકોને તે પોતાનું અને છતાંયે દૂર દૂર હોય એવું લાગે છે. (વ્યવહારમા તો ગાંધીજી પણ લોકોને આજે ગળે ઉતરે એવુ પાર્લામેન્ટરી સ્વરાજ્યનુ ધ્યેય સન્મુખ રાખી કામ કરે છે. માત્ર સાથે પોતાને લાગતું શ્રેષ્ઠ ધ્યેય પણ લોકો આગળ સતત જાગતું રાખે છે.) લોકમાન્યે એકવાર પોતે ખાનગી વાતચીતમાં ગાંધીજીના આ આદર્શનું બહુ મજાનુ વર્ણન કર્યું હતું. દરીયામા ફરતું વહાણુ ધ્રુવના તારા પર લક્ષ રાખી ચાલે છે, પણ તે કાંઇ ધ્રુવતારા પર નથી જતું. કરાંચી, મુંબાઇ કે દાભોળ, એવું જ કોઇ ને કોઇ દુન્યવી બંદર જ તેનુ ધ્યેય હોય છે. તે જ પ્રમાણે વ્યવહારની ઉપેક્ષા કરી કેવળ ધર્મનો જ વિચાર રાખીને નક્કી કરેલું ધ્યેય અધૂરૂ હોય છે. ધ્રુવતારા તરફ ધ્યાન તો રાખો જ, તેના વગર ચાલશે નહિ; પણ જહાજને ધ્રુવ ઉપર તમે લઇ જઈ શકવાના નથી.

આવી રીતે સામાન્ય લોકોને સમજણ પડી શકે, તેમને ગળે ઉતરી શકે, તેમની અલ્પ પણ સઘટિત શક્તિથી પ્રાપ્ત થઇ શકે, એવુ જ લોકમાન્યનું ધ્યેય

છે એમ લોકો જાણતા. રાજદ્વારી ધમાચકડીઓની નિત્ય બદલાતી હવામા લોકમાન્ય એ ધ્યેયને કયા શબ્દોમાં મુકતા તે સામું પ્રજા બિલકુલ જોતી નહિ. મનોમન સાક્ષી હતા. એટલું જ લોકોને માટે બસ હતું. આમા જ લોકમાન્યનુ લોકમાન્યત્વ હતું. તેઓ પણ જનતાને ઇશ્વરરૂપ માનતા ને પૂજતા અગ્ર લોકો જ્યા દોરે ત્યાં તેઓ દોરાઈ જતા નહિ. પોતાના નિશ્ચિત અર્થથી તેઓ કદાપિ ખસ્યા નથી. વિરાટ જનતા ઉપર તેમની સપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. વિરાટ જનતાના હૃદયની લાગણી સાચી હોય છે, જનતાની મહજસ્ફુર્તિ (Instinct)થી ઉઠેલો ખ્યાલ હમેશાં સાચો હોય છે, એમ તેઓ માનતા. જરા ઉડા વિચાર કરી જોઇશુ તો આ માન્યતા કેટલી ધાર્મિક છે એ આપણા ધ્યાનમાં આવશે. જેની ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા છે, જેની માગલ્ય ઉપર શ્રદ્ધા છે તે કોઈ દિવસ નહિ કહે કે વિરાટ જનતાની સ્થયી લાગણી ભૂલભરેલી હોઇ શકે છે. લોકોની લાગણી–સ્થાયી લાગણી–એ જ ઇતિહાસવિધાતાનો સદેશ છે. એ સદેશો જેઓ ઓળખી શકે છે, જીવનમાં સ્વીકારી શકે છે અને તેની સિદ્ધિ પાછળ દૈવી શ્રદ્ધાથી પ્રેરિત થઇને આજીવનને સારૂ અનન્ય કર્મયોગને વરેલા રહે છે, તેઓ જ ઇશ્વરનિર્મિત અથવા પ્રકૃતિસિદ્ધ આગેવાન છે.

પૂજાનો અધિકાર

—ગાંધીજી

અધિકાર વિના કરેલુ કાર્ય ફળે નહિ ધોબી હજામત કરવા બેસે તો લોહી કહાડે, વકીલ વૈદુ કરવા બેસે તો નખોદ વાળે નાગો મન્દિરે જઈને દેવની પ્રસાદી ન મેળવે વઝૂ વિનાની નમાઝ ખુદા કબૂલ ન કરે.

તેમજ તિલક મહારાજની પૂજા અધિકાર વિના કરીયે તો તે કબૂલ ન જ રહે જેને હિન્દુસ્તાન ગમે જ નહિ, જે હિન્દુસ્તાનની હવાથી અકળાય, જેને હિન્દુસ્તાનના રીતરિવાજો જરાવી લાગે, હિન્દુસ્તાનનો ખોરાક જોઈ જે મ્હો મરડે, હિન્દુસ્તાનનો પોશાક જેને કરડવા ધાય, તે તિલક મહારાજની પૂજા શી કરવાના? એની પૂજા તિલક મહારાજનો આત્મા કબૂલ રાખે? પત્ર, પુષ્પ, ફળ, પાણી પણ જે ભક્તિપૂર્વક ચઢાવે તેને જ દેવ પ્રસન્ન થાય. અને ભક્તિ એટલે ભાવપૂર્વક અનુકરણ

પૂજારીની પરીક્ષાની વેળા આવી પહોચી છે. આજ લોકમાન્યની પુણ્યતિથિ આપણે કઈ રીતે ઉજવીશુ? સ્વરાજ્ય આ વર્ષે જ મેળવવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરીશુ? પરદેશી શણગાર ઉતારીશુ?

જે ફરજ ન જાણે તેને હક મળતા નથી કરજ ન ભરે તે મુક્તિપત્ર કેમ માગી શકે? જેમ સ્વરાજ્ય એ જન્મસિદ્ધ હક છે, તેમ સ્વદેશી એ જન્મ નિર્મિત ફરજ છે સ્વદેશી વિના સ્વરાજ્ય ન હોય. સ્વરાજ્ય અમારો જન્મસિદ્ધ હક છે એ તિલકગીતાનો પૂર્વાર્ધ છે, સ્વદેશી અમારી જન્મનિર્મિત ફરજ છે એ ઉત્તરાર્ધ છે

એટલે લોકમાન્યની સવત્સરી આપણે ભલી રીતે ઉજવવા કે પાળવા ઇચ્છતા હોઇયે તો આપણે સ્વદેશીવ્રત લઇને જ પાળી શકીયે પરદેશી કાપડનો સર્વથા ત્યાગ કર્યા વિના સ્વદેશી મત્ર જપાય નહિ પરદેશી કાપડ એ મેલ છે એ મેલ કહાડયા વિના આપણે સ્વચ્છ નથી, ને સ્વચ્છ થયા વિના સ્વરાજ્ય મન્દિરમા પ્રવેશ કરવાનો આપણને અધિકાર નથી મૌલાના મહમદઅલીએ કહ્યુ તેમ આપણે શાન્તિથી સ્વરાજ્ય મેળવવુ છે એનો અર્થ સ્વચ્છદ નથી આપણે કઈ પણ ત્યાગ ન કરીયે ને શાન્તિપાઠ ભણ્યા કરીયે તે તો માત્ર મદતા કે આળસ જ કહેવાય *ત્યાગ અને ઉદ્યમ વિનાની શાન્તિ એ તો મૃત્યુની* દશા છે શબના જેવી શાન્તિ કોને હોય? એવી શાન્તિને શુ કરીયે? કાયર માણસ ભય જોઇને ઘરમા ભરાઇ બેસે છે. તેવી શાન્તિથી ઘરનો નાશ જ થાય આપણે જે શાન્તિની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે વીરતા

સૂચવનારી શાન્તિ છે. પરદેશી કપડા છોડવા જેટલી પણ આપણામા શકિત ન હોય, બહાદુરી ન હોય, ઈચ્છા ન હોય તો આપણી શાન્તિ એ કેવળ દભ છે. દભ એ નાટક છે. નાટકના ઢાળેલા આસુથી કઇ જ્ઞાન આવે ?

એટલે તિલક મહારાજની પૂજા કરવા ઈચ્છનારે સપૂર્ણ સ્વદેશી વ્રત લીધે જ છુટકો સ્વદેશી વસ્ત્ર ધારણ કર્યા વિના ભલે કોઇ લોકમાન્યનું સ્મરણ કરે એ પોપટે પઢેલા ભાગવત જેટલુ ફળ આપશે

(તા ૧ ૮ ૨૧ ના નવજીવન પરથી)

રાષ્ટ્રીય શ્રાદ્ધ

—દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

પાશ્ચાત્ય ગ્રથોમા માણસના જન્મસિદ્ધ હકોના વર્ણન આવે છે આપણા ગ્રથોમા મનુષ્યને જન્મથી વળગેલા ઋણની કલ્પના વિશેષ છે. એવા ઋણ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે દેવ ઋણ, ઋષિ ઋણ અને પિતૃ ઋણ આ સૃષ્ટિમા આપણે જીવીયે છીયે તે દેવોની કૃપા છે મેઘરાજા વરસે છે, નદીઓ વહે છે, સૂરજ તપે છે, ખેડુત જમીન ખેડે છે, વણકર વણે છે, ગાય બળદ આપણી

સેવા કરે છે. આમ ક્ષણે ક્ષણે આપણે આખી કુદરતની સેવા લઇ રહ્યા છીયે. જેવી સેવા લઇયે છીયે તેવી જ પોતાને લાયક કુદરત અને સમાજની સેવા કરવી એ દેવઋણ અદા કરવાનો મુખ્ય માર્ગ છે. ગુજરાન ચલાવવા ખાતર આપણને જાણેઅજાણે અસંખ્ય જીવોની હિંસા કરવી પડે છે, એ પણ એક જાતનું દેવઋણ છે. તેનો પરિહાર જ્યાં આપણે રહીયે છીયે ત્યાંના પશુપક્ષી અને ભૂતમાત્રને સંતોષીને તેમજ તેમનું રક્ષણપાલન કરીને આપણે કરી શકીયે છીયે. આને જ ભૂતયજ્ઞ કહે છે. સમાજ પાસેથી આપણે સેવા લઇયે છીયે, તેનો બદલો વાળવા ખાતર તેવી જ કંઇ પણ સેવા આપણે કરી છુટીયે એ યજ્ઞ છે. જે ઝાડ તોડે છે, લાકડું વાપરે છે તેણે ઝાડ વાવવાં જોઇયે, જે અનાજ ખાય છે તેણે ખેતીમાં મદદ કરવી જોઇયે, જે કપડાં પહેરે છે તેણે કાંતવું જોઇયે આમ કરે તે જ માણસ દેવઋણ ફેડી નિષ્પાપ રહી શકે છે. અમુક કુળમાં આપણે જન્મ્યા એટલાથી જ આપણને તે કુટુંબમાં વારસો મળે છે, કેટલાક સંસ્કારો મળે છે, પ્રતિષ્ઠા મળે છે અને કેટલાક આદર્શો આચરવાની ફરજ પણ માથે આવે છે આ પિતૃઋણ થયું કુળપરંપરા ચાલુ રાખી, ટેક જાળવી, કુળધર્મના સંસ્કારોને અને રિવાજોને પોતાની સંતતિને સોંપતા જવું એ પિતૃઋણ ફેડવાનો માર્ગ છે. જે

વિદ્વાન, પ્રાણવાન અને તપસ્વી લોકોએ સમાજને માટે તેમજ આત્મપ્રાપ્તિને માટે ઉચ્ચ આદર્શો ઘડયા અને પોતાના તેટલા જ ઉચ્ચ ઉજ્જ્વળ જીવનથી તે આદર્શોને સજીવ કર્યા, તેમનુ ઋણ પણ આપણી ઉપર રહેલુ છે. તેમની પાસેથી સંસ્કૃતિનો વારસો આપણને મળ્યો પ્રજાનુ ધ્યેય, પ્રજાનો પ્રાણ અને પ્રજાનો પુરુષાર્થ એ આદર્શદાતાઓને જ આભારી હોય છે. આ ઋણ કઇ રીતે ફીટે ? શુ તેઓનુ કેવળ સ્મરણ કરીને ? નામનાની ઈચ્છા તો તેઓને કદિ યે સ્પર્શ કરી શકી નહોતી તો તેમનુ નામ માત્ર ગાવાથી તેમને કેમ સતોષ થાય ? જેમ પિતરો વિષેની આપણી શ્રદ્ધા કેળવવા ખાતર આપણે શ્રાદ્ધ કરીયે છીયે, તેમ આ. ઋષિઓનુ પણ શ્રાદ્ધ કરવુ ઘટે શ્રાદ્ધમા શ્રદ્ધેય વ્યકિતનુ નામસ્મરણ કરવા ઉપરાત તેનુ તર્પણ પણ કરવાનો વિધિ હોય છે કુળપરપરા ચાલુ રાખવાથી પિતરો તૃપ્ત થાય છે, તેમ ઋષિઓ પણ તેમણે આરભેલા મહત્કાર્યને શ્રદ્ધાપૂર્વક આગળ ધપાવ્યાથી અને તે પૂરૂ કર્યાથી જ તૃપ્ત થાય છે શ્રી રામચદ્રે પિતૃવચન પાળી પિતાનુ શ્રાદ્ધ કર્યું, અને ' રઘુકુલરીતિ સદા ચલી આઈ, પ્રાણ જાય પણ બચન ન જાઈ ' ની પરપરાને વફાદાર રહી રાજા દશરથનુ તર્પણ કર્યું. ઉજ્જડ થયેલી સગરભૂમિને પાવન કરવા સારૂ હિમાલયની ગગા લઇ આવવાનુ કુલવ્રત અનેક પેઢીઓ

સુધી અખડ ચાલેલુ. રાજા ભગીરથે તે પૂરૂ કર્યું અને કુળને દીપાવ્યું એ જ રીતે ઋષિઓએ અને રાષ્ટ્રીય પુરુષોએ લોકસમાજ આગળ જે આદર્શો રજુ કર્યા તેનુ ચિતન કરવુ, તેને આચરણમા ઉતારવા, તેને દીપાવવા, ખીલાવવા એ દરેક જણની ફરજ છે એ દરેકની ઉપરનુ ઋષિઋણ છે વિદ્વાન લોકોએ જે જ્ઞાનાગ્નિ સળગાવ્યો તેને ચેતેતો રાખવો, જે વિદ્યાવૃક્ષ વાવ્યું તેને અધ્યયન અધ્યાપન રૂપી પાણીનુ સિચન કરવુ, તેનો વિસ્તાર કરવો, એ જ ઋષિઓનુ તર્પણ છે. એનાથી જ તેઓ તૃપ્ત થાય. ઋષિઓએ જે યાત્રા આરભી તે પુરષાર્થપૂર્વક પૂરી કરવી એ જ ઋષિ ઋણ અદા કરવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે કેટલાક ઋષિઓ અખિલ માનવસમાજને માટે સનાતન ધ્યેય આપી દે છે તેમનુ તર્પણ આખી મનુષ્યજાતિએ હમેશા કરવુ ઘટે છે શ્રી શકરાચાર્ય, બુદ્ધ ભગવાન અગર તો ઇશુ ખ્રિસ્ત એ એવા પરમ ઋષિઓ છે

બીજા કેટલાક પોતાના જ જમાનાને માટે અને પોતાના જ સમાજને માટે કોઇ જવલત આદર્શ ઘડવામા તેમજ પ્રચારવામા જ પોતાની બધી શકિત ખર્ચનાર-પોતાનુ સર્વસ્વ હોમનારા હોય છે એકાતમા બેસી ત્રિકાલને માટે અબાધિત એવા સનાતન આદર્શો ઘડવાની શક્તિ ધરાવવા છતા કરુણાને બળે પોતાના

જમાનાની જ સેવામાં પોતાનું જીવન અર્પવું એ ત્યાગ નાનો નથી. આ ત્યાગનું ઋણ પણ સમાજ ઉપર તેટલું જ તાકીદનું હોય છે. દેખાડની હુંડીના દામની પેઠે એ ઋણને ફેડવામાં વિલંબ ન જ ચાલે.

સ્વરાજ્ય એ આપણો જન્મસિદ્ધ હક છે, એ આપણને શીખવી લોકમાન્ય પરલોક સિધાવ્યા. આખી જીંદગી શરીરસંપત્તિ, બુદ્ધિશક્તિ, ઉદ્યોગ,–નવરાશ, કીર્તિ અપકીર્તિ સર્વ કંઇ સ્વરાજ્યને ચરણે અર્પણ કરવામા તેમણે ગાળી. ત્રણ તપની અવિશ્રાન્ત તપશ્ચર્યા એક સ્વરાજ્યની જ ખાતર તેમણે કરી તેમનો ઉત્સાહ અને તેમનો ઉદ્યોગ, તેમનો ક્રોધ અને તેમની ક્ષમા, તેમનો રાગ અને તેમનો દ્વેષ તેમણે સ્વરાજ્યની સેવામા જ રોકયાં હતા. આપણે અલબત્ત સ્વરાજ્ય મેળવી શકીયે એ શ્રદ્ધા શ્રદ્ધાહીન લોકોમા ઉત્પન્ન કરી, દેશદેશાન્તરના ઇતિહાસનું અધ્યયન કરી અને જનતાનું અંતર તપાસી તેમણે સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિના સાધનો પણ નક્કી કર્યાં. આટલું કરીને બેઠા હોત તોપણ તેઓ આપણી પૂજાના, આપણા તર્પણના અધિકારી બન્યા હોત. પણ તેઓએ તો સ્વરાજ્યની ઉપાસના એકપ્રાણ બનીને કઇ રીતે કરવી એનો વસ્તુપાઠ આપણી સમક્ષ રજુ કર્યો સ્વરાજ્યની તપશ્ચર્યા એટલે શું એ તેમણે પોતે કષ્ટ વેઠીને આપણને બતાવ્યું.

સ્વરાજ્યતરશ્યો આત્મા કેટલો નિર્ભય, કેટલો નિસ્પૃહ હોવો જોઇયે એનો આદર્શ તેમણે પોતાના જીવનદ્વારા રજુ કર્યો. અગર આદર્શને પ્રાપ્ત કરવા સારૂ ઉત્સાહ પણ તેટલો જ અદમ્ય હોવો જોઇયે એ તેમણે પોતાના જીવનમાં પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યું. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વગર પ્રજામાંની અશ્રદ્ધા નીકળી ન શકે એ તેમણે બીજા બધાથી પ્રથમ જોયું. પરદેશી હુમલાઓથી તેમજ આંતરિક કજીયાઓથી નિષ્પ્રાણ બનેલા સમાજમાં પ્રાણ રેડવા માટે ભાષણ તેમજ લેખ દ્વારા લોકજાગૃતિ કરવી જોઇયે; એ ઓળખી તે કામ તેમણે ઉપાડી લીધું. પરાઇ હકુમત શારીરિક, આર્થિક અને નૈતિક પરાધીનતા જ પેદા કરે અને વધારે, એ જાણી સંસાર-સુધારામાં, કેળવણીમાં, વેપારમાં કે રાજ્યપ્રકરણમાં સરકારનો સંબંધ જેટલો ઓછો તેટલા આપણે વધુ સલામત, એ વાત તેમણે પરોવી દીધી. 'પરદેશી માલ એટલે પરતંત્રતા' એવું ટુંકું છતાં સચોટ અર્થશાસ્ત્ર તેમણે પ્રજાને ભેટ કર્યું. 'આપણે ચલાવીયે છીયે તેથી જ આ રાજ્ય ચાલી રહેલ છે, આપણામાં શકિત આવતાં વેંત આ ચાલતું ગાડું બહિષ્કાર રૂપી ખુંટી મારીને ઉભું રાખવું જોઇયે', એ રાજ્યપ્રકરણ તેમણે પ્રજાને પઢાવ્યું, અને सर्व धर्मान् परित्यज्य એક સ્વ-રાજ્યની જ સેવામાં લાગો એ અનન્યભાવી સેવામંત્ર તેમણે પ્રજાને ઠસાવ્યો. પ્રજામાં ધર્માધર્મને લિયે

શંકા જોઇ ગીતાશાસ્ત્રનુ રહસ્ય પોતાના ચાળીશ વર્ષના અધ્યયનના સારરૂપે તેમણે પ્રજાને સમર્પ્યું.

આવા આ રાષ્ટ્રઋષિનું શ્રાદ્ધ કરવાનો આજે અવસર આવ્યો છે. જેમણે સ્વરાજ્યનું ધ્યાન કરતા કરતાં જ દેહ છોડયો, જેઓ સ્વદેશીનાં ચુસ્ત હિમાયતી અને બહિષ્કારના આચાર્ય હતા, તેમનું તર્પણ આજે પ્રજાએ કેવી રીતે કરવું એ સમજાવુ મુશ્કેલ ન જ હોય. લોકમાન્ય પ્રત્યેનુ આપણુ ઋણ અંશતઃ ફેડવા માટે તેમનુ પુણ્યશ્લોક નામ ઉચ્ચારી આજે આપણે સ્વદેશીની દીક્ષા લેવી ઘટે. બહિષ્કારના આચાર્યના શ્રાદ્ધને દિવસે આપણી પાસેના પરદેશી કાપડની હોળી કરી આપણે પાવન થવુ ઘટે. જે દારૂની જીવલેણ બદી દફનાવવા માટે કાયદાનો ભંગ કરવો પડે તોપણ કરવો, જેલ જવું પડે તોપણ જવું અને જાન આપવી પડે તો તે પણ આપવી, એમ તેમણે ચૌદ વરસ પહેલા કહેલું. તે બદીને જો આપણે ન દફનાવી શકીયે તો આપણે લોકમાન્યના સ્મરણને શું કરવું ? જ્યાં સુધી આ દારૂનાં પીઠાઓ છડેચોક દેશમા ચાલી રહ્યાં છે, જ્યાં સુધી દેશમા પરદેશી કાપડ આયાત કરનારાઓ અને પહેરનારાઓ બાકી છે અને જ્યા સુધી આ જ વર્ષે સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની ધગશ આપણામા નથી ઉત્પન્ન થઇ, ત્યા સુધી લોકમાન્યનુ

શ્રાદ્ધ આપણે કયા હાથે કરીયે ? ત્યાં સુધી લોકમાન્યનું ઋણ આપણી ઉપર રહેવાનું જ. હિન્દુસ્તાન માટેની લોકમાન્યની તપશ્ચર્યા એટલી તો ભારે છે કે એમના ઋણનો ભાર એક વર્ષને માટે પણ હિન્દુસ્તાન માથે રાખી શકે નહિ.

(તા ૧-૮-૨૧ના નવજીવન પરથી)

લોકમાન્ય

—સ્વામી આનન્દાનન્દ

પ્રભાતની લાલ છટા જ્યારે પૂર્વમા પ્રગટે છે ત્યારે આખી જીવસૃષ્ટિમા ચૈતન્ય સચરે છે ને તે પ્રફુલ્લિત થાય છે બાલરવિના અરુણકિરણ સૃષ્ટિ ઉપર ફેલાશે અને જીવલેણ ટાઢ લજ્જિત થઈ નાસી જશે એવી શ્રદ્ધા સૌકોઇના હૈયામા સ્ફુરે છે, અને નાના મોટા બધા પક્ષીઓ આકાશ ભણી ઉડી અતિ આનન્દથી નાચે ગાય છે છતા એકલા ચંડોળને જ સૂર્યોદયનો પ્રતિહારી કેમ ગણ્યો ?

કારણ ચંડોલમા દિવ્ય દૃષ્ટિ અને એથી યે દિવ્યતર શ્રદ્ધા હોય છે. આખી રાત કકડતી ટાઢને લીધે અધમૂઇ થયેલી જીવસૃષ્ટિ જ્યારે નિરાશાથી

હતાશ થવા આવી હોય છે, રાત વીતી જશે–સૂર્યોદય થશે–એમ કોઇ સનાતન અનુભવ ઉપરથી કહે તો-પણ જ્યારે કોઇ તે માનવાને તૈયાર નથી થતું, ટાઢને લીધે અને અંધકારને લીધે જ્યારે પ્રાણ પોતાનું અસ્તિત્વ જ ભૂલી ગયેલો હોય છે અને ઉડવાનો તો કોઇ શબ્દસરખો ઉચ્ચારતું નથી એવે વખતે ચંડોલ એ ટાઢ સામે લડીને પોતાની પાખ ફફડાવીને ગગનમાં ઉડ્ડાણ કરે છે. પૂર્વ કઇ અને પશ્ચિમ કઈ એનું ભાન પણ જ્યારે બીજાં બધા ભૂલી ગયેલાં હોય છે એવે વખતે તે અચૂક પૂર્વની દિશા પકડે છે.

લોકોને જ્યારે અંધકાર સિવાય બીજું કશુ છે જ નહિ એવી ખાત્રી લાગતી હોય છે—એ જ પરમ સત્યરૂપે ભાસતું હોય છે–ત્યારે ચંડોલ દૂર દૂર–વાતા-વરણની પછવાડે, ઉષાની પણ પેલીપાર–ચળકતો સૂર્ય દેખે છે અને વિશ્વાસની વાણીથી તે સ્વાગતમંત્ર ગાવા માંડે છે. દ્વિજ માત્ર તેને હસે છે, પણ ચંડોલની શ્રદ્ધા કદિ ચળે ખરી ? જેમ જેમ તેની હાસી થાય છે તેમ તેમ તેના હૈયામા શ્રદ્ધા વધતી જાય છે અને તે વધારે ને વધારે જોરથી આકાશયાત્રા કરે છે. જેમ જેમ વાદળો ઘેરાતાં જાય છે અને પરલોકના તારાઓ પણ લપાવા લાગે છે તેમ તેમ તે પોતાની દિશાને વળગી રહીને આગળ જ ધપ્યે જાય છે.

હવે તે એટલો બધો ઉંચે ગયેલો હોય છે કે બીજાં પક્ષીઓએ એની કરેલી હાંસી અને નિંદા તેને પહોંચી શકતી નથી. સૂર્યોદય વિષે કરેલા બાધક-બાધક તર્કો તેનાથી સહન થતા નથી તે કહે છેઃ

> સૂર્યોદય મારા અંતરમાં છે
> તેથી તે પ્રગટ થશે જ જોઇયે !

કેટલાંક પક્ષીઓ તેનું માને છે, કેટલાક નથી માનતા. જેમ જેમ કાળ વીત્યે જાય છે તેમ તેમ બન્ને પક્ષની શ્રદ્ધા ખૂટે છે. સૂર્યોદયને વિષે શ્રદ્ધાવાળો તે એકર્ષિ એકલો જ માર્ગ ક્રમે છે.

એકાએક પ્હો ફાટે છે. શ્રદ્ધાળુ તેમજ અશ્રદ્ધાળુ બન્ને નરી આંખે તે જોઇ શકે છે અને સૂર્યોદય વાર્તાલાપમાં 'વહેવારૂ વિષય' તરીકે મોંકોઇ દ્વારા સ્વીકારાય છે કૃતજ્ઞબુદ્ધિથી બધા તે વિહગમાન્ય ચંડોલને 'ચંડોલ, ચંડોલ' કહીને પોકારે છે. પણ તે ચંડોલ કયાં ? ગયો તે આ દુનીયા છોડીને સૂર્યલોકમાં. હવે તે સૂર્યોદયના ઉપાસક તરીકે રહ્યો નથી, તે તો સૂર્યમંડળમાં ભળી ગયો. શું તે એટલો નિષ્ઠુર હશે કે તેણે પોતાનો વિહગવૃંદ છોડી દીધો? ના. જતા પહેલાં તેણે પોતાના ભાઇઓને એક અમૃલ્ય દીક્ષા સોંપી દીધી છે, પોતાની શ્રદ્ધા બધાના હૃદયમાં રેડી દીધી છે; કે 'સૂર્યોદય મારા અંતરમાં

વસે છે તેથી તે બહાર પ્રગટ થવો જ જોઇયે'
આથી જ આજ સૂર્યોદય અને ચંડોલના નામ એક
જ સૂત્રમા ગ્રથિત થયેલા છે

આજે આપણે સ્વગજ્યનું આવાહન કરી રહ્યા
છીયે આખા રાષ્ટ્રે જાણે સ્વરાજ્યનું યજ્ઞકુંડ બાંધ્યુ
છે આ યજ્ઞમા જોઇતી આહુતી આપવાને આપણે
તૈયાર થયા છીયે એક વરસની અંદર આપણી શ્રદ્ધા
ત્રિવિક્રમની ગતિથી વધતી આપણે જોઇ રહ્યા છીયે
ત્રીસ વરસ ઉપર પણ સ્વરાજ્યની ઝાખી કેટલાને
થયેલી ? હિન્દી રાષ્ટ્રના આત્મા ઉપર, હિન્દી સંસ્કૃતિ
ઉપર અને હિન્દુસ્તાનના ભાવી ઉપર કેટલા લોકો શ્રદ્ધા
રાખી શકતા હતા ? જે થોડા હતા તેમના અગ્રણી
પ્રાત સ્મરણીય લોકમાન્ય તિલક હતા

૧૮૯૭-૯૮મા જ્યારે આ દેશમા મરકીએ
પહેલવહેલો પગ મુકયો ત્યારે પૂણામા જેની જેની
પાસે દ્રવ્ય અને સાધન હતા તે બધા જેને જેમ
ફાવ્યુ તેમ નાઠા તિલક જ એક લોકો વચ્ચે શહેરમા
જ જેમના તેમ રહ્યા તેમણે લોકોને માટે એક
દવાખાનુ ખોલ્યુ, અને ઘણીવાર પોતે બેવારસ
મુડદાઓને અગ્નિદાહ દેવા સ્મશાને જતા આજે
લાબી ઘસ્વટને લીધે આપણે મરકીની ઝાઝી બીક ન
રાખતા થયા છીયે. પણ શરૂઆતમા પ્લેગની દહેશત

લોકોમાં કેટલી પેઠેલી. એની યાદ જેમને છે તેઓ જ આ વીરવૃત્તિની કિંમત આંકી શકશે.

મરકીની બીક વિષે જે સાચું છે તે જ સરકાર તરફની સખ્તીને વિષે સાચું છે. આજે જેલમાં જવુ પ્રજાને મન એકાદ ઉત્સવ સમું થઇ પડ્યું છે. પણ આ સ્થિતિ કોણે કરી મુકી ? આજે રાષ્ટ્રીય પક્ષમાં જેઓ જૂના જોગી મનાય છે એવા મતિમાન લોકોએ પણ લોકમાન્યને માફી માગવાની સલાહો આપેલી ! પચીસ વરસની અંદર આજે ક્ષુદ્રમા ક્ષુદ્ર માણસ પણ બીકને કારણ માફી માગવા તૈયાર થવા જેટલો હુબળો રહ્યા નથી. પચીસ વરસ પહેલાં જ્યારે ભણેલા બધા એમ જ માનતા હતા કે હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસે ૧૮૫૭મા જ પ્રાણ છોડી દીધા, હવે આપણે ગોરાઓના ઇતિહાસોમાંથી જ પ્રાણદાયી પ્રેરણા મેળવવાની ત્યારે લોકમાન્યે શિવાજીઉત્સવ શરૂ કરીને જાણે હિન્દી ઇતિહાસનું પુનરૂજ્જીવન જ કર્યું. અને એ વસ્તુ કંઈ મહેલી નહોતી. શિવાજીઉત્સવની પાછળ મુસલ માનો પ્રત્યેની દ્વેષવૃત્તિ છે એમ લોકોને શીખવવામા આવ્યું, અને લોકોએ કેટલોક કાળ તે માન્યું પણ ખરૂં. કેટલોક કાળ શું ? ઠેઠ લખનૌની મહાસભામા હિન્દુમુસલમાન વચ્ચે સંપ સાધવા ખાતર મુસલમાને માગે છે તેટલો અધિકાર આપવા હું તૈયાર છું—એવી

પણ વધુ આપુ–એમ લોકમાન્યે જાહેર કર્યું ત્યાં સુધી તેમનામાં મુસલમાનોનો દ્વેષ નથી જ એ વાતની કેટલાકોને ખાત્રી નહોતી થઈ!

આજ અસહકાર કરનારા આપણે જ્યારે હજુ હમણાં હમણાં સુધી સરકારની મદદથી સંસારસુધારો કરવા મથતા હતા ત્યારે 'લોકમતને બળે સંસારસુધારો કરો, સરકારની મારફતે કરીને સરકારની પ્રતિષ્ઠા વધારો નહિ' એમ કહેનાર તો લોકમાન્ય જ નીકળ્યા હતા. આ કામ પણ કાંઇ ઓછું કલેશકારક નહોતું. સુધારાવાળાઓએ બૂમરાણ મચાવ્યાં કે તિલક સંસારસુધારાના શત્રુ છે. છતા તેઓ તો આગળ જ ધપ્યે ગયા. આજે લોકમાન્યના અવસાન પછી શાન્ત વૃત્તિથી તેમના જીવનનો આપણે વિચાર કરીયે છીયે ત્યારે સ્વરાજ્યને માટે અને દેશને દિશા દેખાડી દેવા માટે તેમણે શું શુ કર્યું એ જોઇ જોઇ અંતર ઉભરાઇ આવે છે. તેમના બધા માર્ગો આપણે અખત્યાર ન કરીયે, કેટલીક બાબતોમાં તેમના કરતાં આજે આપણે વધારે દૂર સુધી જોતા થયા હોઇશું છતા આપણે એ ધ્યાનમાં રાખવુ જોઇયે કે આપણે તેમના ખભા ઉપર ઉભા રહીને જ ઉંચા થયા છીયે. તેમણે માર્ગ સાફ કરી આપ્યો તેથી જ આપણે જોસભેર ચાલી શકયા છીયે.

અને આપણે આજે સ્વરાજ્યના માર્ગ પણ કયા નવા કાઢ્યા છે? લોકમાન્ય તિલકે પોતાના ઉપદેશમા

સ્વરાજ્યની બધી શરતો અમલમાં મુકી હતી. સરકારી નોકરીનો મોહ તેમણે પહેલેથી જ રાખ્યો નહિ. સરકારી ઇલકાબ તો તેમની પાસે આવવાની હિમ્મત જ શાના કરી શકે ? તેઓ પોતે એલએલ. બી. થયા છતા વકીલાતનો ત્યાગ કરવા વકીલાત જ કરી કયારે ? અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની કલ્પના તો એમના જ જીવનમા પરિણત થઈ છે. તેમણે પોતાના જાહેરજીવવની શરૂઆત જ પ્રજાકીય શિક્ષણના પ્રયત્નથી કરેલી. તેમણે ન્યુ ઇંગ્લિશ સ્કુલ અને ફરગ્યુસન કૉલેજ સ્થાપન કરીને તેમાં પોતાનુ જીવન અર્પણ કરેલું. આ સસ્થાઓમા રાષ્ટ્રીયત્વ પૂરતું કેળવાય નહિ એમ જ્યારે તેમણે જોયુ અથવા એમ કહીયે કે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની તેમની કલ્પના જ્યારે વધારે ચોક્સ થઈ, ત્યારે તેમણે સમર્થ વિદ્યાલયને તળેગામમાં લાવી સારા પાયા ઉપર મુકવાનો પ્રયત્ન કર્યો મદ્યપાન નિષેધની હીલચાલ પણ મૂળ એમની જ શરૂ કરેલી, અને તે હીલચાલમા કેટલી પ્રજાશુદ્ધિ રહેલી છે તેમજ સરકારના સાધા અકળાવી દેવાની કેવી કુંચી રહેલી છે એનો ખ્યાલ તેમણે પ્રજાને આપી દીધેલો. સ્વદેશી હીલચાલનો જન્મ તો મહારાષ્ટ્રમા જ થયો અને સ્વદેશી થવુ એટલે પોલીસની નોધપોથીમાં નામ નોધાવવું એવો જ અર્થ એ દિવસોમાં થતો.

લોકમાન્યે સ્વદેશી અને બહિષ્કારની સ્વરાજ્યની કુંચી તરીકે રાષ્ટ્રને ભેટ કરેલી.

પોતાના 'કેસરી' મારફતે ત્રીશ વરસ સુધી તેમણે પ્રજાને એક જ ચોકસ દિશામાં રાજદ્વારી કેળવણી આપી. આપણી હીલચાલ પ્રજાને ઉદ્દેશીને હોવી જોઇયે, રાજ્યકર્તાઓની દાનત ખોટી છે, તેમની પાસેથી કશું મળી શકે નહિ, માટે પ્રજાને જ કેળવી તૈયાર કરવી, એ એમનો મૂળથી જ સિદ્ધાન્ત હતો. છ વરસનો છેલ્લો કારાગ્રહવાસ ભોગવ્યા પછી તેમણે જોયું કે પ્રજાની અકર્મણ્યતા દૂર કરવા સારૂ આમવર્ગના હૃદયમાં ઘર કરી બેઠેલી ફીલસુફી–જીવનદષ્ટિ–બદલવી જોઇયે અને લોકોને સંઘટિત કરવા જોઇયે. પહેલું કામ તેમણે ગીતારહસ્ય જેવો મહાભારત ગ્રંથ લખીને પાર પાડ્યું, અને બીજો ઉદ્દેશ 'સ્વરાજ્ય–સંઘ' સ્થાપીને. ગીતા-રહસ્ય એ કાંઇ રાજકીય ગ્રંથ નથી, શુદ્ધ ધાર્મિક ગ્રંથ છે; છતાં તે લખવામાં લોકમાન્યનો રાષ્ટ્રીય હેતુ નહોતો એમ કોઇથી નહિ કહેવાય. સ્વરાજ્ય–સંઘ સ્થાપવામાં મિસિસ બેસંટની તેમને ઠીક મદદ મળી અને તેમણે ઉદારતાથી તે સ્વીકારી પણ ખરી.

આમ આજે આપણે સ્વરાજ્યને માટે જે જે કરવા માગીયે છીયે તે તે બધાનો સૂત્રપાત આપણે લોકમાન્યના જીવનમાં જોઈ શકીયે છીયે. કેટલીક

વસ્તુઓ અસ્પષ્ટ હશે, કેટલીક બીજરૂપે હશે, છતા તે બધી—એકેએક—લોકમાન્યના જીવનમાંથી જડે છે. આપણો અનુભવ જેમ જેમ વધતો ગયો તેમ તેમ આપણે તેમની તે વસ્તુઓને વધારે મૂર્ત—વધારે નિર્મળ કરતા ગયા છીયે, પણ વસ્તુઓ તેની તે જ છે. ના૦ ગોખલે એકવાર કહેતા કે હિન્દુસ્તાનની સફળ સેવા કરવાનું ભાગ્ય ભવિષ્યમાં કોઇ હિન્દસેવકોનું હશે; આપણે તો આપણી નિષ્ફળતાઓથી જ હિન્દની સેવા બજાવીને પોતાને કૃતાર્થ માનવાનું! લોકમાન્યે પણ સ્વરાજ્યસિદ્ધતાની બધી તૈયારીઓ કરવામાં પોતાનું આખું આયુ ખરચ્યું. તેમની પ્રતિભા, તેમની શક્તિ, તેમની બુદ્ધિમત્તા અનંતગામી હતી, છતાં તેમણે અન્ય સર્વ મોહ ત્યાગી પતિવ્રતાની પેરે એક સ્વરાજ્યની જ ઉપાસના કીધી. તેમનું જીવન અને તેમનું મરણ સ્વરાજ્યને માટે જ હતું. તેમની આ અવ્યભિચારિણી ભક્તિને લીધે જ આજે 'તિલક' શબ્દ સ્વરાજ્યવાચી થઇ ગયો છે. એથી જ સ્વરાજ્ય માટે લોકોને હાથે થનારા પ્રયત્નો આપણે કૃતજ્ઞબુદ્ધિથી લોકમાન્યને નામે ઓળખાવવા માગીયે છીયે. રાષ્ટ્રીય મહાસભાને લોકમાન્ય બનાવવાને સારૂ તેમણે ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા, તેથી રાષ્ટ્રીય મહાસભા પણ આજ જે જે કંઇ અસાધારણ કામો કરે તે તે લોકમાન્યના તર્પણરૂપે કરે એ જ યોગ્ય છે.

ભગીરથનું નામ લેતાં સગરવંશના ઉદ્ધારનો ઇતિહાસ યાદ આવે છે. સગરવંશના ઉદ્ધાર માટે સ્વર્ગની ગંગા લાવવાનો પ્રયત્ન એકસરખો ત્રણ પેઢી સુધી ચાલેલો. ભગીરથને વિજય મળ્યો, પણ તેથી એના પૂર્વજોની તપસ્યા કઇ ઓછી ન ગણાય. સ્વરાજ્ય મેળવવા માટે લોકમાન્યે જે કષ્ટ સહન કર્યાં, જે શારીરિક, માનસિક અને કૌટુમ્બિક દુઃખો વેઠ્યા તેટલા ભાગ્યે જ કોઇએ વેઠ્યાં હશે. નિંદા, અપમાન અને વિપર્યાસનો તો એમના ઉપર આજીવન વરસાદ વરસતો રહ્યો. આજે એમના કષ્ટ કરતાં વધારે કષ્ટ વેઠવા પડે તો પણ આપણે તૈયાર છીયે ખરા, પણ તે કષ્ટ સાથે સફળતાનું પણ કંઇકે આશ્વાસન આજે આપણી સામે છે. લોકમાન્યની સામે તો નરા કષ્ટ જ હતા. સમુદ્ર-મંથનમા બધા દેવોએ મહેનત કરી અને અમૃત સાથે કોઈ ને કોઇ સુંદર રત્ન મેળવ્યું, પણ મહાદેવને ભાગે તો માત્ર શ્રમ અને હાલાહલ જ હતાં. મહાદેવને ન મળ્યુ કંઇ રત્ન કે ન મળ્યુ અમૃતનુ બિન્દુ; તેઓ તો ફક્ત હાલાહલના જ ભાગી થયા અને હજી એ હાલાહલ એમના કંઠમાં વિરાજે છે. 'નીલકંઠ' એ સ્પૃહણીય છતાં અદેખાઈ ઉત્પન્ન ન કરે એવુ પદ તેમણે મેળવ્યું. અમૃતપાન વગર તેઓ અમર છે, સ્વયંભૂ છે અને સનાતન છે. બધા દેવોમાં તે મહાદેવ છે.

સ્વરાજ્ય મેળવવા પણ અસખ્ય લોકોએ શ્રમ વેઠ્યા હશે, પ્રજાના હૃદયમા અનેઇ તિહાસના પાનામાં દરેકને મોટું કે નાનું સ્થાન હશે, પણ એ સ્વરાજ્યનો આખો ઇતિહાસ તો રાષ્ટ્ર લોકમાન્યને જ ભકિતભાવથી સમર્પણ કરશે, પછી એમને નામે આજે આપણે એકએક રૂપીયો આપી દઇયે એ તો ક્ષુદ્ર વાત છે. આજે આપણે સ્વરાજ્યયાત્રાની શરૂઆતક રીયે છીયે, માટે સ્વરાજ્યના પ્રથમ જાત્રાળુ તરીકે લોકમાન્ય તિલક મહારાજનું સ્મરણ કરી આપણે આપણી યાત્રા શરૂ કરીયે.

(તા ૧૦-૪-૨૧ ના નવજીવન પરથી)

તિલક-ગાંધી બેઉ બરાબર

—ગાધીજીની શિક્ષા ઉપર 'કેસરી'એ લખેલો લેખ.

સને ૧૯૦૮માં લો૦ તિલક ઉપર રાજદ્રોહનું તહોમત થાટ્યું અને જજ દાવરે તેમને છ વરસ કાળાપાણીની સજા કરી. એ જ પ્રસગ આજે ચૌદ વરસ પછી મહાત્મા ગાંધીજી પર તેવો જ કેસ ચાલીને

થયેલી છ વરસની સજાથી ફરી એકવાર આવેલો જોયો છે. અસાધારણ પ્રસંગોની પુનરાવૃત્તિ પણ કાળાંતરે જ થાય છે. લોકમાન્ય તિલક અગર મહાત્મા ગાંધી જેવી વ્યક્તિઓ પામવાનું ભાગ્ય હરકોઇ રાષ્ટ્રને રોજરોજ પ્રાપ્ત નથી થતું, અને રાષ્ટ્રના ભાગ્યયોગને જે ન્યાય લાગુ છે તે જ હાનિયોગને પણ લાગુ છે.

લોકમાન્ય તિલક પર ચાલેલા ૧૯૦૮ના મુકદ્દમા પછીનાં આ ચૌદ વરસ દરમ્યાન પણ હિન્દુસ્તાનમાં રાજદ્વારી નીતિ અગર નિયતિનું ચક્ર ચાલુ જ હતું. આ અવધિમાં હજારો હિન્દી લોક પર સામાન્ય તો શું પણ રાજદ્વારી મુકદ્દમા પણ ચાલ્યા, હજારો લોક જેલ ગયા, અનેકને સખત કેદની અને લાંબી મુદતોની સજાઓ પણ થઇ. આ બધું છતા ગયા શનિવારે ફેંસલો થયેલા મહાત્મા ગાધીજીના મુકદ્દમા સુધી બીજા કોઇ પણ મુકદ્દમાએ લો૦ તિલકના મુકદ્દમાની આવી યાદ દુનીયાને આપી નથી. સને ૧૯૦૮ના મુકદ્દમાથી લોકમાન્ય તિલકને અગર તો હિન્દુસ્તાન દેશને વ્યક્તિશઃ નુકસાન થયુ કે લાભ, એ પણ ઠરાવવું અઘરૂં છે. આવા દેખીતા નુકસાનને કંઇ ને કંઇ ગૂઢ લાભ જ ગણવો એ વાત એકલા અમે ભ્રમમાં રહી કહીયે છીયે એવું નથી. કારણ પોતાની વયને બાવનમે વરસે છ વરસને કાળેપાણીએ નીકળેલાં

ખુદ લોકમાન્યે પણ જજ હાવરને ઉદ્દેશીને જે આખરનાં વેણ ઉચ્ચાર્યાં તેમા તેમણે એવુ જ કહેલું કે 'મારા ઉપર આવેલા સંકટથી દેશનું અધિક કલ્યાણ થાય એવો જ ઇશ્વરના ઘરનો સંકેત જણાય છે, ત્યાં મારા જેવા નિરપરાધી માણસને થયેલ અન્યાયનું મને લગીરે દુઃખ નથી થતું' લગભગ એ જ વાત મહાત્મા ગાંધીજીએ પણ જજ બ્રૂમફીલ્ડ પાસે તેનાથી આપી શકાય તેટલી વધુમા વધુ સજા પોતાને આપવાની માગણી કરતા કહી

પણ આ ચૌદ વરસની જૂની યાદ આજે એકલી પ્રજાને જ આવે છે એમ નથી. સરકારને પણ તેમાં તેટલી જ અપૂર્વતા દેખાઇ હોવી જોઇયે. આનો પુરાવો એ જ કે સરકારના પોતાના—એટલે કે ગાંધીજીને સજા ફરમાવનાર અમદાવાદના જજ બ્રૂમફીલ્ડ સાહેબના મ્હોએથી પણ એ યાદ નીકળી છે. "તમારી જોડે સરખાવી શકાય એવો આરોપી આજ સુધી મારી સન્મુખ આવ્યો નથી અને ભવિષ્યમા કદિ આવવાનો ઝાઝો સંભવ નથી" એમ કહી પોતાપુરતી તો તેણે અપૂર્વતાની કબૂલાત આપી જ. જજ હાવરને પણ લગભગ એમ જ કહેવુ પડેલુ. ન્યાય વહેંચવાનું કામ તો હજારો યહુદી ન્યાયાધીશોએ કર્યું હશે, પણ ઇશુ ખ્રિસ્ત જેવા આરોપીનો ઇન્સાફ કરવાની તક એકલા પાઇલેટને જ

મળી ! અને જે 'અપૂર્વ' માન જજ હાવરને લો૦ તિલકના મુકદ્દમાથી મળ્યું તે જ ચૌદ વરસે ફરી એકવાર જજ બ્રૂમફીલ્ડને મળવા માટે તો તેના મુખમાંથી એવા ધન્યતાના ઉદ્ગાર નીકળે એમાં આશ્ચર્ય પણ શું ?

પણ આ બે ન્યાયાધીશોના ભાગ્યયોગના કરતાં પણ બીજી અનેક રીતે સમાન એવા આ બે મુકદ્દમાઓ-ની યાદ આવતાં હરકોઈના મનમાં એક પ્રકારના અકલ્પિત જ્ઞાનનો પ્રકાશ પડયા વગર રહેતો નથી. જેટલું જ્ઞાન તેટલું બધું સમાનતા અને વિરોધ એ બે તત્ત્વોની મદદથી જ મળનારૂં હોવાથી આ બે મુકદ્દમા-ઓની બાબતમાં પણ સમાન અંગ કયાં અને વિરોધી કયાં એનો વિચાર એની મેળે જ આવી ખડો થાય છે. એકલી છ વરસની સજા એટલું જ સરખાપણું આ બે મુકદ્દમાઓ વચ્ચે હોત તો જજ બ્રૂમફીલ્ડને લો૦ તિલકની યાદ ઘણુંકરીને આવત નહિ; પણ એ મુક-દ્દમાના જેવો જ હુબેહુબ આ મુકદ્દમો, એ અલૌકિક પુરુષના જેવા જ આ પણ અલૌકિક પુરુષ અને લોક-માન્ય તિલકની પેઠે જ મહાત્મા ગાંધીને પણ દેશના રાજપ્રકરણમાંથી છ વરસને સારૂ ઉપાડી દૂર મુકવાની સરકારને જરૂરઃ આમ બધી વાતના સરખાપણાને લીધે જ જજ સાહેબને જૂની વાત યાદ આવી, અને

એ જૂના કિસ્સા પ્રમાણે જ પોતાની બધી બાબતમા કામ લેવાય એ વાતની તેમણે ખાસ સભાળ લીધી તથા તેવુ મ્હોડે બોલી પણ બતાવ્યું

ઉપરઉપરથી જોનારને લો૦ તિલકના એ અને મહાત્મા ગાધીના આ મુકદ્દમાના એક દર વાતાવરણમા પરસ્પર વિરોધી બાબતો જ વધારે નજરે પડશે તિલક મૂળથી સ્વભાવે અસહકારી વલણના, ગાધીજી મૂળથી જ સ્વભાવે સહકારી વૃત્તિના તિલકે અદાલતમા પોતાનો બચાવ કર્યો, ગાધીજીએ ગુન્હો એક વારને બદલે હજાર વાર કબૂલ કર્યો તિલક ઉપરનો આરોપ અત્યાચારને ઉત્તેજન આપ્યાનો હતો, ત્યારે ગાધીજી ઉપર એવો કશો આરોપ મુકવામા આ યો નહિ, એટલુ જ નહિ પણ ' તમે મહા શાતતાવાદી, તમે અત્યાચાર કે ખૂનામરકી અટકાવવા બની તેટલી મહે નત કરી' એવુ જજ બ્રુમફીલ્ડે ગાધીજીને સટિફિકેટ આપ્યુ ! તિલકે ગુન્હામા રજુ કરવામા આવેલુ આરોપિત કૃત્ય કરવાનો પોતાનો કશો જ ઉદ્દેશ નહોતો એમ સાબિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારે ગાધીજીએ 'મે જાણીજોઇને વિચારપૂર્વક આ ગુન્હો કર્યો છે' એવુ આગ્રહપૂર્વક પ્રતિપાદન કર્યુ તિલકે અગાઉ પણ પોતે કદિ આવો ગુન્હો કર્યો નથી એવુ કહ્યું; ત્યારે ગાધીજીએ 'અને તમે મને અત્યારે અહીંથી

છોડી મુકશો તો વળી પાછો પણ આનો આ ગુન્હો હું કરતો જ રહેવાનો' એવી જજને નોટીસ આપી! તિલકે ઇન્સાફનું કામ આઠ દિવસ ચાલુ રખાવ્યું; ગાંધીજીએ પોતાની તરફથી દસપાંચ મિનિટથી પણ વધુ વખત લીધો નહિ. તિલક મનથી નિર્ભય હતા, તથાપિ સરકારે મુકદ્દમો ઉભો કરીને પોતાના કાર્યમાં પથરો નાંખ્યો એ સારૂ સરકાર ઉપર બળી રહ્યા હતા; ત્યારે ગાંધીજી સરકારને મારા ઉપર કામ ચલાવવાનું કેમ હજુ મુહૂર્ત મળતું નથી એવો પોકાર ઉઠાવી, જો પોતે પકડાય તો લોકોએ શું શું કરવું એનું છડેચોક વિવેચન કરતા હતા. તિલકનો ન્યાય કરનાર જજ દાવરે 'તમારૂં ભેજું ઘણું કરીને કોહી ગયું હોવું જોઇયે' એવા અભદ્ર અને કડવાઝેર શબ્દોથી લો૦ તિલક ઉપર અગ્નિવર્ષાવ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો; ત્યારે ગાધીજીને જજ બ્રુમફીલ્ડ સાહેબે 'તમે લાખો લોકના નેતા, મહાન દેશભક્ત અને સાધુ સમાન સદાચરણી છો' એવા શીતળ સુગંધી વાક-પુષ્પોથી જેલમાં મોકલતાં તેમનો માર્ગ ખુશનુમા કર્યો. સજા મ ળ્યા પ છી તિલકે અન્યાય થયો એમ કહ્યું; ત્યારે ગાંધીજીએ તે જ સ્થિતિમાં 'તમે કાયદેસર ન્યાય કર્યો જ, પણ સજા પણ ઘણી જ હળવી ફરમાવી' એવી ન્યાયાધીશને શાબાશી આપી. તિલકે ન્યાય-કોર્ટમાં આખરના ઉદ્ગાર દેશને સારૂ આશી:

વીદના પણ સરકારને સારૂ શાપના એવા જ કાઢયા; ગાંધીજીએ આખરના શબ્દો સૌની સાથે સરકારને સારૂ પણ વિવેક અને શુભેચ્છાના જ કાઢ્યા. લોકમાન્યનો મુકદ્દમો પૂરો કરવાને કંટાળેલા જજને રાતના દિવસ કરી વિજળીના દીવા કરવા પડયા; ત્યારે ગાંધીજીના કુશળ સંક્ષેપને પ્રતાપે તેમનો મુકદ્દમો બપોર પહેલાં જ ખલાસ થઇ ડાયરીમાં બાકી બચેલા દિવસમાં શું કામ કરવું એની જ જજ સાહેબને ચિંતા થઈ પડી! તિલક મહારાજનો મુકદ્દમો પૂરો થયો ત્યારે પ્રસંગની ભયાનકતા વધારવા જ કે કોણ જાણે; પણ મેઘરાજાએ મુશળધાર વરસાદ શરૂ કરેલો; જ્યારે ગાંધીજીનો મુકદ્દમો પૂરો થયો ત્યારે સૂર્ય સોળે કળાએ તપતો હતો. તિલકને અદાલતમાંથી લઈ જતાં વિજળીના ઝબકારાની પેઠે તેમને એક ક્ષણમાં લોકોની આંખ આગળથી ખસેડવામાં આવ્યા; ત્યારે ગાંધીજીને તુરંગમાં લઇ જતા પહેલાં લોકોને તેમનાં પેટ ભરીભરીને દર્શન કરવા દેવામાં આવ્યાં, અને તેમના ઇષ્ટમિત્રોનો તો તેમની આસપાસ દરબાર જ ભરવા દેવામાં આવ્યો! તિલક મહારાજને સજા થયા પછી મુંબાઈમાં એક અઠવાડીયા સુધી રમખાણોને લીધે ગોળીબાર ચાલુ હતો; જ્યારે ગાંધીજીની સજા પાછળ અમદાવાદનું એક રૂંવાડું પણ આમથી તેમ ફરક્યું નહોતું, અને આખી પ્રજા જાણે કંઇ જ ન બન્યું

હોય તેમ નિર્ભયપણે પોતાનો રોજનો વહેવાર કરી રહી હતી.

આટલી જ શું પણ આવી બીજી કેટલી વાતો આ બે મુકદ્દમાઓ વચ્ચે તેમજ આ બન્ને મહાન વ્યક્તિઓ વચ્ચેનો તફાવત બતાવનારી આપી શકાય તેમ છે. પણ આ બધો વિરોધ પીગળાવી દઇ એકરસ કરી મુકવાને સમાનતાનો એક જ વિદ્યુત્કણ બસ છે, અને તે એ જ કે તિલક અને ગાંધી બન્ને સરખી જ યોગ્યતાવાળા, સરખા જ દેશાભિમાનવાળા અને સરખી જ અલૌકિકતાવાળા પુરુષ થયા, અને તેથી જ 'प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात्' એ કાલિદાસની ઉક્તિ પ્રમાણે તિલક આથમીને ગાંધીજી આગળ આવ્યા ત્યારે જાણે તિલક જ આગળ આવ્યા એમ પ્રજાને લાગ્યુ, અને આજે ગાધીજી જેલમા ગયા ત્યારે જાણે તિલક જ ફરી જેલમા ગયા એમ સૌને થઇ આવ્યુ તેથી જ તિલકના મુકદ્દમાની યાદ આપીને જે નામ લેવું અગાઉ સાહેબ લોકોને મહાપાપ લાગતું તે ઉચ્ચારવાથી ગાધી સરખા મહાપુરુષની હું યોગ્ય પ્રશસા કરૂં છું એવુ જ જજ બ્રૂમફીલ્ડને લાગ્યુ, અને ખુદ ગાધીજીએ પણ 'સજા આપતાં તમે લોકમાન્ય તિલકની જોડે મને સરખાવ્યો એને હું મારૂં અપૂર્વ ગૌરવ થયું સમજું છું' એમ જજને કહી બતાવ્યું.

ઉપર કરી બતાવેલી તુલનાથી બીજી એક એ મહત્ત્વની બાબત સિદ્ધ થાય છે કે માણસ ચાહે તેટલો સજ્જન સ્વભાવનો હોય, અગર તો અંગ્રેજ લોકના દ્વેષથી તે ચાહે તેટલો મુક્ત હોય, અથવા તો ખુનામરકી કે અત્યાચારોનું શત્રુત્વ તેણે ચાહે તેટલું ખુલ્લીરીતે અને જોરપૂર્વક કર્યું હોય, તોપણ સરકાર તેને એક ચોક્સ હદ સુધી જ બરદાસ કરશે. એ હદથી તે આગળ ગયો કે તે જ ક્ષણે બ્રિટિશ સરકાર તેના ઉપર પોતાનું હથીયાર ઉગામ્યા વિના રહેવાની નહિ. આ સરકાર પોતાના સ્વાર્થની બાબતમાં એટલી તો કાબેલ છે કે તેની આડે ખુદ ઇશુ ખ્રિસ્ત આવીને ઉભો રહે તો તેને પણ કોઇ બહાનું આગળ કરીને તે શૂળીએ ચઢાવ્યા વિના રહેવાની નહિ. તિલક સરખાને તે ' શત્રુ ' નો ઉઘાડો ઇલકાબ આપીને જેલ મોકલશે, તો ગાંધીજીને કંઇ તે મિત્ર હોય એટલા સારૂ જેલ બહાર રાખવાની નહિ. એટલું જ નહિ, પણ જેટલી સજા અત્યાચારના હીમાયતી ગણવામાં આવેલા તિલકને આપી તેટલી જ તે પૂરા અહિંસાપરાયણ તરીકે કબૂલ કરવામાં આવેલા ગાંધીજીને પણ લગાવ્યા વિના જંપવાની નાહ, અને એ રીતે પોતાના સ્વાર્થને યત્કિંચિત સુદ્ધાં ધક્કો લાગવા દેવાની નહિ એ દેખીતું છે.

આમ, જેમાં શત્રુ તેમજ મિત્ર બન્ને કંઈ પણ ભ્હાનું મળતાં સરખા જ પીગળી નાશ પામે છે તે અંગ્રેજ સરકારનું સ્વાર્થી રસાયણ કેટલું ઉગ્ર હોવું જોઇયે એ હરકોઈ કલ્પી શકે એમ છે. પણ સૌથી મોટી ગમ્મત તો એ છે કે ગાધીજી તો દેખીતી રીતે શાન્તતાવાદી હોવા છતા સરકારે તેમના ઉપર આરોપ મુકર્યો તે તો એક રીતે શાન્તિના ભગનો જ; માત્ર 'તેં નહિ તો તારા બાપે કર્યું હશે' એટલો જ તફાવત! ચૌરીચોરાના રમખાણનો જુમ્મો મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાને માથે લીધો એને કોઈ ગાડપણ કહેશે કે કોઇ ઉદારતાની અવાધ કહેશે, પણ આવા અત્યાચારોની જવાબદારી હેતુની દષ્ટિએ નહિ તો પણ પરિણામની દૃષ્ટિએ ખરેખર જ તેમને માથે ઓઢાડીને તેમને સાથે જ જેલ મોકલવા એ કરતાં વડો અન્યાય દુનીયામાં બીજો કયો હોઇ શકે એ અમારી અક્કલ બહારની વાત છે. જજ બ્રૂમફીલ્ડે લો૦ તિલકને જ માપે ગાધીજીને માપ્યા એમાં પોતાનું ગૌરવ થયુ એમ માનવામા બહુ તો ગાંધીજી-ના દિલની વડાઇ સિદ્ધ થઈ, પણ શત્રુમિત્ર, લીલુંસૂકું, બધું જ જ્યાં સરખી રીતે બાળીને સાફ કરી મેલવામાં આવે છે તે અંગ્રેજ સરકારની રાજનીતિની કોઇ વાહવાહ કરે એ સંભવતું નથી.

પીનલ કોડમાં રાજદ્રોહના ગુન્હાની કલમનો ઇતિહાસ આટલા દિવસ તો મનોરંજક હતો જ, પણ ગાંધીજીના મુકદ્દમાથી તેને વળી વિશેષ પ્રકારની મનોરંજકતા પ્રાપ્ત થઈ જણાય છે, અને ચાલતાં સુધી કોઈને પણ અમ ન કહેનારા મહાત્માજીએ પોતાના એકરારમાં આ કલમની કરેલી રેવડી વાંચીને તો એ જ પુરુષને સાધુ કહેનારી સરકારને એ વાતની શરમ જ લાગવી જોઈયે.

(તા. ૨૬-૩-૨૨ ના નવજીવન પરથી)

લોકમાન્યનું ગીતારહસ્ય

—દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

૧

આજનો દિવસ વીરપૂજાનો છે. તે દિવસે જે વીરની આપણે પૂજા કરવા માગીયે છીયે તેના જેવા બનવા માટે તેનું સ્મરણ અને તેના ગુણાનુવાદ કરવા એ સનાતન પ્રથા છે. આજનો દિવસ ગુણદોષનુ વિવેચન કરવાનો નથી, પણ પૂજ્ય વ્યક્તિનું ધ્યાન કરવાનો છે. ધ્યાનમાં જેવું યથાર્થ સ્વરૂપ હોય તેવું જ

આવે. મહાદેવને આપણે 'કર્પૂરગૌર' કહીયે છીયે અને વિષ્ણુને 'મેઘશ્યામ' કહીયે છીયે એમાં ગુણદોષ બતાવવાનો હેતુ નથી હોતો. ગણપતિને જ્યારે આપણે 'વક્રતુંડમહાકાય' કહીયે છીયે ત્યારે તેમાં ભક્તિ નથી હોતી એમ નથી. સાચી ભક્તિ તો યથાર્થ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવામાં જ રહેલી છે. જે લોકમાન્યની પુણ્ય-તિથિ આજે આપણે ઉજવીયે છીયે તેમની પાસેથી જ હું શીખ્યો છું કે માણસનું યથાર્થ સ્વરૂપ વર્ણવવું એમાં અવિવેક નથી. આજે તિલક મહારાજ વિષે હું જે કાંઈ કહેવા માગું છું તે તેમના અનુયાયી તરીકે નહિ, પણ તેમના ભક્ત તરીકે કહેવાનો છું.

લોકમાન્યે પોતાની આખી જીંદગી એકમાત્ર સ્વરાજ્યની ઉપાસના કરવામાં જ ગાળેલી છે. તેમને જો એમ ન કરવું પડ્યું હોત તો તેમની પ્રતિભા કઈ દિશામાં પ્રકાશત અને તે કેટલું કામ કરત એ તેમણે ગીતારહસ્ય લખી ગીતાશાસ્ત્ર ઉપર જે નવો જ પ્રકાશ પાડ્યો છે તે ઉપરથી આપણે કેટલેક અંશે સમજી શકીયે છીયે. લોકમાન્યે ભગવદ્‌ગીતાને હિન્દુ ધર્મગ્રંથમાંનો એક અત્યંત તેજસ્વી હીરો કહેલો છે. એ હીરો કાળની ધૂળને લઈને મેલો દેખાવા લાગ્યો, ત્યારે જૂનાં અને નવાં, પૌરસ્ત્ય અને પાશ્ચાત્ય ઓજારો વડે સાફ કરી તેને પાસા પાડેલા કોહીનૂરની પેઠે તેમણે અદ્વિતીય કાન્તિવાળો બનાવ્યો છે.

લાલા હરદયાળનું નામ સૌ કોઇ જાણે છે. તેમની પ્રતિષ્ઠા કરતાં તેમની વિદ્વત્તા અને દેશભક્તિ વધારે છે, છતાં પાશ્ચાત્ય વિચારોના મોહમાં સપડાઇ તેમણે એકવાર લખેલું કે "હિન્દુ લોકોએ હવે પોતાનો જરાજર્જરિત ધર્મ અને ધર્મશાસ્ત્રો ફેંકી દેવાં એ જ યોગ્ય છે. કાશી, હરદ્વાર કે જગન્નાથ આજનાં તીર્થો નથી; પૅરિસ, બર્ન કે બર્લિન આજનાં તીર્થો છે. લોકમાન્ય તિલકનાં ગમે તે ત્રે વ્યાખ્યાનો આગળ આખી ભગવદ્‌ગીતા કુચા છે." લાલા હરદયાળને તે વખતે ખબર ન હતી કે એ જ એમના લોકમાન્ય માંડલેના ચોખુણીયા કિલ્લામાં બેઠા બેઠા એ જ ભગવદ્‌ગીતા ઉપર એક મહાભાષ્ય લખવામાં જીંદગીનાં તેંતાળીશ વર્ષનું સાર્થક્ય થયું માની રહ્યા હતા !

દરેક જમાનામાં એક એક યુગપ્રવર્તક ગ્રંથ પેદા થાય છે. ગીતારહસ્ય એ એવો એક ગ્રંથ છે એમ કહીયે તો તેમા કશી અતિશયોક્તિ નથી.

રામાયણ મહાભારત, ઉપનિષદો અગર તો ગીતા એ આપણા રાષ્ટ્રીય પ્રાણના સનાતન ખજાના છે. જ્યારે જ્યારે રાષ્ટ્ર નવો પુરુષાર્થ કરવા નીકળે છે ત્યારે ત્યારે રાષ્ટ્રના નેતાઓ આરંભનો આશીર્વાદ મેળવવા આ ગ્રંથો પાસે જાય છે. ભગવદ્‌ગીતાનો અર્થ કરી તેમાંથી પ્રાણ મેળવવા લાલા લજપતરાયે

પ્રયત્ન કર્યો, પોતાના પંથની પુષ્ટિને અર્થે વિદુષી એની બિસેંટે ગીતાનો ભાવાર્થ લખ્યો, લોકમાન્યે ગીતારહસ્ય લખ્યું, પૉંડીચેરીમાં બેસીને યોગાભ્યાસ કરી રહેલા વેદશાસ્ત્રસંપન્ન અરવિન્દ ઘોષે ગીતા રહસ્ય સમજાવવા એક બૃહદ નિબંધમાળા ચલાવી હતી, શાસ્ત્રોને સ્હેજ ચાખી જોઈ સંતોષ માનનાર ગાંધીજી પણ પોતાનાં તત્ત્વો ગીતામાંથી ઘટાવી બતાવવાનો પ્રયાસ કરે છે અને દરેક જણ આગ્રહપૂર્વક કહે છે કે 'નિરાગ્રહ દૃષ્ટિથી જુઓ તો મારો જ અર્થ ગીતાકારને અભિપ્રેત છે એ સ્હેજે જોઈ શકશો' શ્રી૰ શંકરાચાર્યના કાળથી માંડીને ગીતાના અર્થ કરી બતાવવાની બાબતમાં આવા ઝગડા ચાલતા આવેલા છે. શંકરાચાર્યને ગીતામાં બધે અદ્વૈત દેખાય છે, જ્ઞાનેશ્વર જેવા સાધુઓને ગીતામાં નિવૃત્તિનો ઉપદેશ મળી આવે છે, લાલા લજપતરાયને તેમાં 'ગુણકર્મવિભાગશ:' સમાજવ્યવસ્થા દેખાય છે, અરવિન્દ બાબુને તેમાં મહાભારતકાલીન મહત્સમન્વય જડે છે, લોકમાન્યને તેમાં કર્મયોગનો આગ્રહ દેખાય છે, જ્યારે મહાત્માજીને તેમાં અહિંસાત્મક સત્યાગ્રહ તેમજ આત્મજય ઉપદેશેલો મળી આવે છે

આમ કેમ થતું હશે? શું એક અર્જુનને જ 'વ્યામિશ્ર' વાક્યથી મોહમાં નાખી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને

સંતોષ ન થયો, કે તેમને દરેક જમાનાના લોકોને ગીતાના અર્થ ઉપર લડતા જોવાની અબળખા રહી ગઈ?

. હકીકત એ છે કે આપણા ધર્મગ્રંથોમાં 'विद्यास्तुत्यर्थ' ભગવદ્‌ગીતા જેવા અનેક સંવાદો છે. તેમાં કૃષ્ણાર્જુન સંવાદ અત્યંત સુંદર હોવાથી તેમજ જ્ઞાન, ભક્તિ, કર્મ, વૈરાગ્ય વગેરે સર્વ પંથોનું તેમાં યથાપ્રમાણ મિશ્રણ હોવાથી વિદ્વાન તથા ધાર્મિક લોકોમાં તે સર્વમાન્ય થયો. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં આવેલી ઉદ્ધવ-ગીતામાં પણ શ્રીકૃષ્ણનો જ ઉપદેશ છે; શિવગીતા, ગણેશગીતા, દેવીગીતા વગેરેમાં પણ ઇશ્વરની જ વાણી છે; છતાં લોકો ભગવદ્‌ગીતામાંથી જ પોતાને ઠીક લાગતા વિચારો કાઢવા મથે છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિવેચન કરનારને ભગવદ્‌ગીતા ગમે તેટલા મહત્ત્વની હોય, પણ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ તો પરમાત્માના શબ્દ તરીકે બીજી ગીતાઓ પણ ભગવદ્‌ગીતા જેટલી જ મહત્ત્વની છે, છતાં તે એટલી લોકપ્રિય નથી. ભગ-વદ્‌ગીતા ગ્રંથ આંતરિક સૌન્દર્યને લીધે લોકપ્રિય થયો, લોકમાન્ય થયો અને પછી તેના લોકમાન્યત્વને લીધે તેની કિંમત કુત્રિમ રીતે અનેકગણી વધી ગઈ. જે ગ્રંથ ઉપર આખા હિન્દુસમાજની અલૌકિક શ્રદ્ધા છે અને જે પોતાના આંતરિક ગુણોને લીધે લગભગ વિશ્વ-માન્ય થયો છે તેની સાથે પોતાનો મતભેદ છે એમ કહેવાની કોઈની હિમ્મત નથી ચાલતી, અને તેથી જ

ગીતાનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારી તેમાં પોતાના આગ્રહનો સિદ્ધાન્ત ઉપદેશાયો અથવા સૂચવાયો છે એમ સિદ્ધ કરવાનું દરેકને મન થાય છે. ગીતામાં પૂર્ણપુરુષે સાર્વવર્ણિક ધર્મ કહેલો છે એટલું સ્વીકાર્યા પછી પોતાને જે ધર્મસિદ્ધાન્ત સૌથી શ્રેષ્ઠ લાગે છે તે ગીતામાં હોવો જ જોઇયે, એવી આકાંક્ષા દરેકને થાય એમાં આશ્ચર્ય નથી. સાપ્રદાયિક આગ્રહને લીધે તેઓ એમ કરે છે એવો તિલક મહારાજનો બધા ટીકાકારો પરનો આક્ષેપ આ દૃષ્ટિએ જોતાં ભારેપડતો છે. જેમ ગીતાનો વિષય વ્યાકરણ કે તર્કનો નથી, તેમજ તે ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો પણ નથી. આધ્યાત્મિક અનુભવની કસોટીએ ગીતાનો અર્થ નક્કી કરવો જોઇયે. રામકૃષ્ણ પરમહંસ વ્યાકરણ, તર્ક કે ઇતિહાસ ભણેલા ન હતા. તેઓ હમેશા કહેતા "આ મારો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. તમારા શાસ્ત્રો જો સાચાં શાસ્ત્રો હોય તો તેમા હું કહું છુ એ જ વાત હોવી જોઇયે. તેમ ન હોય તો કા તો તે શાસ્ત્રો શાસ્ત્રો નથી, અથવા તમે એનો કરેલો અર્થ બરાબર નથી." શાસ્ત્રો ઉપર જેમની સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે તેઓ શાસ્ત્રોને તો વખોડે નહિ, પણ પોતાના અનુભવનો અર્થ શાસ્ત્રવચનોમાં જોવાનો પ્રયત્ન કરે. અહિંસા એ જ પરમ ધર્મ છે એમ જેને લાગે છે અને ભગવદ્‌ગીતા ઇશ્વરની વાણી છે એમ પણ જે માને છે તે કેમ માને કે ગીતામાં- હિંસાનો

પણ ઉપદેશ છે ? ધ્યાનસ્થ બેસી અરવિન્દ બાબુને જે આધ્યાત્મિક અનુભવો મળે તે જ તેઓ ગીતામાં જોઈ શકે

અનુભવમાત્ર સાચો હોવો જોઈએ જ્યાં અનુભવ સંપૂર્ણ હોય ત્યાં એકવાક્યતા હોય પણ ઘણીવાર અનુભવ એકદેશી હોય છે, અને તેથી અનુભવ અનુભવ વચ્ચે પણ વિરોધ દેખાય છે. અનેક આંધળાઓએ એક હાથી જોયાની કહાણી પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ જેમ હાથીના સ્વરૂપ વિષે આપસમાં લડ્યા તેમ આપણે લડીયે છીયે અર્થ કરવામાં પણ આપણે પોતાના અધિકાર પ્રમાણે અર્થ કરીયે છીયે અને પોતાના પૂરતો તે સાચો પણ હોય છે.

ઉપનિષદોમાં કથા છે કે દેવ, અસુર અને મનુષ્ય ઋષિ પાસે જઈને બ્રહ્મચર્યથી રહ્યા. તેમની તપશ્ચર્યા પૂરી થયા પછી ઋષિએ તેમને ઉપદેશ આપ્યો 'દ' આ એક જ અક્ષરમાં ત્રણે જણે પોત પોતાને અનુકૂળ અર્થ ઘટાવી લીધો ઋષિએ દેવને પૂછ્યું "તમે સમજ્યા ?" વિલાસપ્રિય દેવ કહ્યું "હા જી, ઇન્દ્રિયદમન કરવાને તમે કહ્યું છે " ઋષિએ કહ્યું "તમે બરાબર સમજ્યા " ઋષિએ માણસને પૂછ્યું "તમે સમજ્યા ?" લોભી માણસે કહ્યું " હા જી, આપે દાન કરવાનું કહ્યું " ઋષિએ કહ્યું. "ખરે; તમે બરાબર

સમજે છે." રાક્ષસને પણ એવો જ સવાલ પૂછયો. ક્રૂર રાક્ષસે "દ" નો દયા કરવી એ જ અર્થ લીધો. ઋષિએ કહ્યું: "બરાબર છે."

જેમ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ અનન્ત છે તેમ સામાજિક દોષોનું સ્વરૂપ પણ અપરિમેય છે. લોકમાન્યે જોયું કે લોકોમાં અકર્મણ્યતા ફેલાયેલી છે, અને તેમને ગીતામાં કર્મયોગ જડયો./ મહાત્માજીને આ નાસ્તિક યુગના લોકસમાજમાં ચોમેર હિંસા જ હિંસા વ્યાપેલી છે એમ જણાયું તેથી તેમને થયું કે ભગવાન તો ગીતામાં અહિંસાના સાર્વભૌમ મહાવ્રતનો જ ઉપદેશ કરી શકે.

સવાલ એટલો જ છે કે ભગવદ્‌ગીતા ઐતિહાસિક ગ્રંથ છે કે ધર્મગ્રંથ? ઐતિહાસિક ગ્રંથ હોય તો તે ગમે તેટલો ઉપયુક્ત હોય તોપણ ઈશ્વરની વાણી તરીકે પ્રમાણ નથી. દેશ, કાલ અને સંજોગોની મર્યાદાથી તે મર્યાદિત છે. અને જો તે ધાર્મિક ગ્રંથ હોય તો તો કુરુક્ષેત્ર ઉપર ધર્મક્ષેત્રનું રૂપક કરી દુર્યોધનાદિ કામક્રોધને જીતવા સારૂ અહોરાત્ર કરવા પડતા યુદ્ધનું જ તેમાં વર્ણન હોવું જોઇયે. નહિ તો કયો માનવી વિગતજ્વર બનીને દુન્યવી લડાઇમાં ઉતરી હિંસા કરી શકે?

મને પોતાને તો એમ જ ભાસે છે કે ભગવદ્‌ગીતા એ મૂળે રાષ્ટ્રમાન્ય ઐતિહાસિક ઉપદેશ છે,

અને તેમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને પ્રત્યક્ષ યુદ્ધમાં —આ દુન્યવી લડાઈમાં—ઉતરવા માટે જ પ્રેરણા કરી છે. પાછળથી ધાર્મિક લોકોએ અંતર્યુદ્ધ વર્ણવવા સારૂ એ પ્રસંગ સુંદર જોઈ એનો લાભ લીધો અને તેમાં ધાર્મિક તત્ત્વો ગૂંથ્યાં. રામાયણ વિષે પણ હું એમ જ માનું છું. ઐતિહાસિક કથા કેવી હશે એ આજે આપણે જાણતા નથી, પણ વાલ્મીકિથી માંડીને તુલસીદાસ સુધીના દરેક કવિએ પોતાને રૂચ્યું તે તાત્પર્ય ઘટાવવા તે કથા સાથે છુટ લીધી છે.

લોકરિવાજ ઉપરથી જ. મહાભારતકાળની જનતાએ ગીતામાં જો અહિંસા જોઇ હોત તો જરૂર એ વખતે લોકોમાં અહિંસાપ્રધાન એક ધર્મપંથ ઉત્પન્ન થયો હોત. ઓછામાં ઓછું મહાભારત પછી તરત જ હિંસાઅહિંસા ઉપર ભારે વાદવિવાદો મચ્યા હોત. અહિંસાનું તત્ત્વ હિન્દુધર્મમાં નથી એમ નથી. પતંજલિએ દેશ, કાલ, જાતિ, લિંગ વગેરેના અપવાદ રહિત એક સાર્વભૌમ મહાવ્રત તરીકે અહિંસાને ઓળખાવી છે. છતાં હિન્દુધર્મમાં તે વખતે અહિંસાનું સ્વરૂપ મર્યાદિત જ હતું. 'યાગીયા' (યજ્ઞોમાં થતી) પશુહિંસા અને ક્ષાત્રયુદ્ધમાં થતી હિંસાનો હિન્દુધર્મે વિરોધ કર્યો નથી. હિન્દુધર્મ અહિંસાપ્રધાન હોવાથી તેમાં આજે આપણે અહિંસાને સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં દાખલ કરીયે તો તેમાં હિન્દુધર્મને બાધ આવે એમ નથી. પણ ગીતાનો જ્યારે અર્થ કરવા બેસીયે છીયે ત્યારે ગીતામાંથી આજની અહિંસા કાઢવાનો પ્રયત્ન શા માટે કરીયે ? મહાભારતમાં જે રીતે ગીતા આવેલી છે તે જોતાં લોકમાન્યે ગીતાનુ જે રહસ્ય બતાવેલું છે તે વધારે બંધબેસતું છે એમ કહેવું પડે છે. સાથે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઇયે કે ગીતા એ કાંઇ પરમાત્માનો છેલ્લો શબ્દ નથી, અથવા તો ગીતાનો જે પિંડિતાર્થ છે તેમાં સંપૂર્ણ અધ્યાત્મ

આવી જાય છે એમ પણ નથી પણ જો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ગીતાને લઇયે તો તો તેમા મહાત્માજીની સંપૂર્ણ અહિંસા અને અરવિન્દ બાબુનો પૂર્ણયોગ બન્ને સમાઇ જાય છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતા ભગવદ્ગીતામા મુખ્યત્વે કર્મયોગ જ છે એવુ સ્પષ્ટ દેખાશે આજે એમાથી આપણે કયો અર્થ લઇયે એ તો દરેક જણે પોતાની ખામીઓ જોઇ ઋષિઉપદેશના ગ્રહ્ય અર્થો પ્રમાણે જ લેવો રહ્યો પરમાત્માની વાણી તો આકાશની મેઘગર્જનાની પેઠે ‘દ દ દ’ ની ગર્જના ચલાવ્યા જ કરે છે

૩

લોકમાન્યે ગીતાનુ રહસ્ય શોધવાનો રસ્તો બહુ જ સુદર શોધી કાઢયો છે/વેદનો અર્થ કરવામા કુશળ એવા પૂર્વમિમાસકોએ ઉપક્રમ, ઉપસંહાર, અભ્યાસ, પ્રયોજન વગેરે કસોટીથી ગ્રથનો અર્થ કરવો જોઇયે એવી પદ્ધતિ નક્કી કરેલી છે તે દૃષ્ટિ લઇ લોકમાન્યે ગીતાનો ઉપદેશ કરવાનો પ્રસગ, તે ઉપદેશનુ ફળ, ફરી ફરી અનેકવાર પુનરુક્તિ કરીને પણ જે વસ્તુ ઠસાવવા માગી છે તે, બધુ તપાસીને એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યુ છે કે /જીવનના પુરુષાર્થ વિષે સદેહ ઉત્પન્ન થવાથી લડવાની ના પાડનાર અને કુલક્ષય કરનાર યુદ્ધમા ભાગ લેવા ડરતા

સંન્યાસ લઇ ભિક્ષા ઉપર ગુજરાન ચલાવવું બહેતર ગણનારા અર્જુનને જીવનનું રહસ્ય સમજાવી, નીતિશાસ્ત્રના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તો સ્પષ્ટ કરી, ચિત્તશુદ્ધિનો માર્ગ બતાવી, જ્ઞાન અને ભક્તિથી નિર્મોહ થવાની યુક્તિ બતાવી, (ઇશ્વરકર્તૃત્વનું આશ્વાસન આપી, વિશ્વરૂપદર્શનમાં દુનીયાનું ભવિષ્ય બતાવી, ગુણત્રયનું રહસ્ય ઉકેલી, નિષ્પાપ રહેતા છતાં કર્મ કરવાની કળા બતાવી, દૈવાસુર સપત્તિનો સનાતન ઝગડો અર્જુન આગળ ઉભો કરી, આખરે કર્મયોગનું જ પ્રાધાન્ય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના મન ઉપર ઠસાવ્યું છે, અને અંતે ' તને યોગ્ય લાગે તે કર ' એવી સ્વતંત્રતા આપી છે. જવાબમા ' મારો મોહ ગયો, હવે હું લડવા તૈયાર છુ ' એવી તેની પાસેથી કબુલાત કઢાવી છે./ એટલે કે જ્ઞાનમૂલક, ભક્તિપ્રધાન, વૈરાગ્યપ્રવણ કર્મયોગશાસ્ત્ર શીખવનાર ગીતાશાસ્ત્ર એ ઉપનિષદ જેવી તાત્ત્વિક વિદ્યાનો જીંદગીમા વિનિયોગ કેવી રીતે કરવો એ બતાવનારૂ એક વ્યવહારૂ શાસ્ત્ર છે એમ એમણે સિદ્ધ કરેલું છે.

કર્મમાત્ર બંધક છે, માટે મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારે કર્મનો બનતા સુધી સંન્યાસ—કહેતા ત્યાગ—કરવો જોઇયે, એવી જે એ વખતની પ્રચલિત માન્યતા હતી તેનો વિરોધ કરી શ્રીકૃષ્ણે એમ

બતાવ્યુ છે કે કર્મફળની અભિલાષા રાખ્યા વગર અને કર્મકર્તા હુ છું એવો અહંકાર રાખ્યા વગર યદૃચ્છાપ્રાપ્ત અથવા પ્રવાહપતિત જે કાઇ કર્મ —વિહિત કર્મ—કરવુ પડે તે અનાસક્ત બુદ્ધિથી અને કુશળતાથી કરે તો માણસને કર્મબંધ થતો નથી, એટલુ જ નહિ પણ આવું કર્મ ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા મોક્ષનું સાધક જ થાય છે શ્રીકૃષ્ણે આટલુ જ બતાવ્યુ હોત તો તેટલાથી પણ કર્મયોગનુ પ્રાધાન્ય પ્રસ્થાપિત થાત જ, પણ એ વખતનો ચર્ચાનો એક બીજો સવાલ પણ ઉઠાવી ભગવદ્ગીતામા તેનું યે નિરાકરણ ભગવાને કરેલું છે

તે વખતના કેટલાક લોકો એમ કહેતા કે ચિત્તશુદ્ધિના અને તે દ્વારા કૈવલ્યદાયી જ્ઞાનના સાધન તરીકે કર્મનુ ભલે મહત્ત્વ માનો, પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી કર્મનો અંત આવવો જ જોઇયે, કર્મનો સન્યાસ કરવો જ જોઇયે. ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે બતાવેલું છે કે જ્ઞાન થયા પછી કર્મનો ત્યાગ કરવો અથવા ન કરવો એ સિદ્ધ માણસની મુનસફીનો વિષય છે ખરો, અને તે પ્રમાણે બે રસ્તા અથવા નિષ્ઠાઓ જૂના કાળથી ચાલતી આવેલી છે એ પણ ખરૂં, છતા આ બાબતમા મારૂં—એટલે કે શ્રીકૃષ્ણનું—માનવુ એવુ છે કે બેમાથી કર્મ કરવાનો—એટલે કે

કર્મયોગનો—માર્ગ શ્રેષ્ઠ છે. એક તો માણસ કર્મ વગર રહી જ ન શકે. અને બીજું જે યુક્તિથી કર્મ કરીને જ્ઞાનીઓ સિદ્ધ થયા તે યુક્તિ અથવા તે માર્ગનો જો જ્ઞાનીઓ પોતે જ ઉચ્છેદ કરી નાંખે તો જ્ઞાનમાર્ગ ટકે કઇ રીતે? મોક્ષનો માર્ગ સાફ રાખવા ખાતર, મોક્ષનું સાધન હમેશાંને માટે પ્રગટેલું રાખવા ખાતર, જ્ઞાનીઓએ યોગયુક્ત કર્મનો વસ્તુપાઠ સમાજ આગળ હમેશાં જાગ્રત રાખવો જોઇયે. આનું જ નામ તે લોકસંગ્રહ. અજ્ઞાન લોકોને અજ્ઞાન દશામાં જ રાખવા એનો અર્થ લોકસંગ્રહ નથી; પણ જે રસ્તે જઇ પોતે જ્ઞાન મેળવ્યું તે રસ્તો અજ્ઞાન લોકોને બતાવવા ખાતર તે રસ્તા ઉપર જતાઆવતા રહેવું એ દરેક જ્ઞાનીની ફરજ છે અથવા તો એ જ્ઞાનીઓને લાજમ છે, એમ સિદ્ધ કરી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા પહેલાં અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી પણ કર્મનો જ રસ્તો વિહિત છે એમ શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં બતાવેલું છે, એ લોકમાન્ય તિલકે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. આ ગીતારહસ્ય ગીતાના દરેક શ્લોકમાં તેમણે ઘટાવી દેખાડયું છે. પણ તેટલું બસ ન થાય એ જોઈ ગ્રંથને વિવરણ દાખલ એક બૃહદ્ નિબંધ એમણે જોડી દીધો છે, જેની અંદર પૌરસ્ત્ય અને પાશ્ચાત્ય ફીલસુફીનો સાર આવી જાય છે. આમાં આપણા ચાર્વાક અથવા યુરોપના હેડોનિસ્ટ પક્ષના આધિભૌતિક સુખવાદથી

લઈને 'સાંખ્ય લોકોનાં પચીસ તત્ત્વોનું, વૈશેષિક લોકોના સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિક્રમનું, નીતિશાસ્ત્રવિશારદોના કર્મજિજ્ઞાસા અને કર્મવિપાકની વ્યવસ્થાનું, તેમજ કૅન્ટ અને ગ્રીનના અધ્યાત્મવાદનું સાંગોપાંગ અને સુંદર વિવેચન કરી અદ્વૈત સિદ્ધાન્તનું રહસ્ય સમજાવી દીધું છે, અને એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે આ સિદ્ધાન્તથી જ જીવનનું રહસ્ય ઉકેલાય તેમ છે, નીતિશાસ્ત્રનો પાયો મળે તેમ છે, કર્મયોગ ચરિતાર્થ થાય તેમ છે અને અભેદભક્તિનો અપૂર્વ આસ્વાદ મળે તેમ છે.

આમ જેમ ખંડાળાઘાટમાં ચઢાણનું કશું ભાન કરાવ્યા વગર આગગાડી જોતજોતામાં આપણને હજારો ફીટ ઉંચે લઇ જાય છે, તેમ પોતાની અદ્ભુત ભાષાશૈલીથી અને વિવરણ પદ્ધતિના પ્રસાદથી લોકમાન્ય અનાયાસે આપણને ફીલસુફીરૂપ હિમાલયના ગૌરીશંકર સુધી લઇ જાય છે. આ બધું વિવરણ અનેક દૃષ્ટાંતો આપી દરેક સુત્રો ફરી ફરી સ્પષ્ટ કરી એટલું બધું પારદર્શક કરી મુકેલું છે કે પુસ્તક પૂરૂં કર્યાં પછી આપણને એમ જ થાય છે કે શ્રીકૃષ્ણે બીજો અર્થ ધારેલો જ ન હોય. આટલું છતાં જો કશી દુર્ભાગી શંકા રહી જ હોય તો તે ટાળવા લોકમાન્યે ગીતા-અધ્યાયની સંગતિ ઉપર એક સુંદર પ્રકરણ લખેલું છે. આપણા જુના દરેક ગ્રંથ માટે આવું

પ્રકરણ જો લખાઈ જાય તો આપણા ગ્રંથો સમજવાની અરધી મુશ્કેલી મટી જાય. ગીતારહસ્યની શૈલી ઉપરથી જ લોકમાન્યે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે તેઓ એક જન્મસિદ્ધ અસાધારણ અધ્યાપક હતા. જેઓએ તેઓનું 'ઓરાયન' અને 'આર્કટિક હોમ ઇન ધી વેદાઝ' એ ગ્રંથો જોયેલા છે અથવા 'ભાંડારકર મેમોરીયલ વૉલ્યુમ'માં જેમણે ઍસીરીયન અને આર્યન ગ્રંથો વચ્ચેના સંબંધ ઉપરનું લખાણ વાચેલું છે તેઓ લોકમાન્ય તલસ્પર્શી ઇતિહાસસંશોધક હતા તે જાણે છે. ગીતારહસ્યમાં પણ બહિરંગપરીક્ષણ વાળા પ્રકરણમાં ગીતા અને મહાભારત, ગીતા અને ઉપનિષદો, ગીતા અને બૌદ્ધ સાહિત્ય, ગીતા અને બાઇબલ વગેરે વિષયો ચર્ચી પોતાની શકિતનું તેમણે ભાન કરાવ્યુ છે. ગીતા અને બાઈબિલ ઉપરનું એમનું વિવેચન સાર્વધાર્મિક ઇતિહાસ જ્યારે લખાશે ત્યારે દિશાદર્શક થશે.

આવા પ્રખર બુદ્ધિમાન અને અલૌકિક વિદ્વાન આચાર્યે પોતાની પ્રતિભાના આવાં કુદરતી ખેચાણો પ્રયત્નપૂર્વક કોરે રાખી આખી જીંદગી જે એક સ્વરાજ્યની પાછળ ખર્ચી નાંખી તેનુ સ્મરણ કરી આંજે જો આપણે સ્વરાજ્ય મેળવવા પ્રાણ ન આપીયે તો તેમના ગીતારહસ્ય જેવો પ્રસાદ ગ્રહણ કરવાને આપણે નાલાયક ઠરીયે. લોકમાન્યે ગીતારહસ્યમાં જે કર્મયોગનું રહસ્ય વર્ણવ્યું છે તે જ પોતાની જીંદગીમાં

જીવી પણ બતાવ્યું છે. તેનું અનુકરણ આપણે કરીયે તો આ વીરની સાચી વીરપૂજા કરી ગણાય. વીર બનીશું તો જ વીરની પૂજા કરી શકીશું કાર્લાઇલ કહે છે 'Valets cannot worship heroes' શ્રુતિ કહે છે· 'देवो भूत्वा देव यजे'

તિલકયુગ

—દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

ઇશ્વરની કૃપાથી કેટલાક લોકો હમેશને માટે નૌજવાનો જ રહે છે. દુનીયાની અંદર સુખદુ:ખ, નિંદા-સ્તુતિ, જયઅપજય એમાનું કશુ તેમને વૃદ્ધ કરી શકતું નથી. શરીર કુદરતના ધર્મને અનુસરી ભલે માંદું કે ઘરડુ થાય, પણ તેઓ શરીરથી એટલા બધા જુદા હોય છે કે શરીર પીડાતું હોય તોપણ એમનો ઉત્સાહ જેવો ને તેવો જ આનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ લોકમાન્ય તિલક એમનો ઉત્સાહ અદમ્ય હતો એ પોતે કોઇ કાળે નિરૂત્સાહ થયા જ ન હતા, એટલુ જ નહિ પણ આસપાસના લોકોને પણ તેઓ નિરૂત્સાહ થવા દેતા નહિ. તેથી જ ત્રેસઠ વર્ષની ઉમરે પણ તેઓ તરુણ પક્ષના આગેવાન રહી શકયા

દેશની પરિસ્થિતિ શી છે તે અત્યંત કુશળતાથી તેઓ જાણી લેતા અને અમુક વખતે શું કરવુ એ નક્કી થયા પછી એમાં હમેશાં પહેલ કરતા. તેથી જ બંગ-ભંગ જેવી પ્રાંતીય હીલચાલને પણ તેઓ સાર્વત્રિક સ્વરૂપ આપી શક્યા અને તે હીલચાલને દોરવામાં પોતાનો ફાળો આપી શક્યા.

જેમ કેળવણીની બાબતમાં ફર્ગ્યુસન કૉલેજ સ્થાપવામાં તેમણે પહેલ કરી, તેમ દેશમા સ્વરાજની ખરી જાગૃતિ કરવા માટે 'હોમરૂલ લીગ'ની જરૂર જણાઇ ત્યારે બીજા હજુ વિચાર કરતા હતા ત્યાં એમણે પોતાની 'હોમરૂલ લીગ' સ્થાપન કરી પણ દીધી. પ્રજા જ્યારે કોઈપણ વિષય ઉપર ઉત્તેજિત થઈ જાય ત્યારે તે ઉત્તેજનાનો પૂરેપૂરો લાભ લેવાની કુશળતા તેમનામા હતી. સ્વરાજને માટે દિવસરાત ઝંખતા હોવાથી તેઓ પ્રજાજાગૃતિના હમેશા ભૂખ્યા રહેતા. સુતેલી પ્રજાને જગાડવી એ જ તેમના જીવનની ઇતિ-કર્તવ્યતા હતી. જુવાનના ઉત્સાહથી તેમણે એ કામ કર્યું.

. . . . . .

લોકમાન્યનુ જીવન એ એક રીતે હિન્દુસ્તાનના અરધી સદીના ઇતિહાસનુ પ્રતિબિંબ છે. સશસ્ત્ર બળવાના દિવસોમાં તેમનો જન્મ થયો અને બેઠા

બળવાના દિવસોમાં તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો. હિન્દુસ્તાનમાં વિચારપ્રવાહમાં ભારે ફેરફાર થયો અને વચમાં ધારાધોરણસર ચાલનાર રાજદ્વારી હીલચાલનો એક યુગ વહી ગયો.

૧૮૫૭ સુધીમાં દેશી રાજાઓ નિરાશ થઈ ગયા હતા. પ્રજા અનિશ્ચિત જીવનથી કંટાળી ગઈ હતી. ખટપટોનો તો પાર રહ્યો ન હતો. ' માર્જાર જેવી માંજરી આંખોવાળા કમ્પની સરકારના આ તામ્રમુખી એલચીઓ જ્યાં જાઓ ત્યાં ખટપટ ચલાવે છે' એમ તે વખતના લોકો કહેતા હતા. દેશી દરબારોમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલો મુત્સદ્દીવર્ગ અંગ્રેજોથી ચીડાઇ ગયો હતો. પણ પરસ્પર મતભેદને લીધે એકતા સ્થાપન થવી અશક્ય થઇ પડી હતી. અંગ્રેજો સાથેના સુલેહનામાથી રાજપ્રકરણ એટલું બધું જકડાઈ ગયું હતું કે સેનાપતિઓને પોતાની બાહોશ સેના હોવા છતાં કિલ્લા પછી કિલ્લા અને પ્રાંત પછી પ્રાંત છોડી દેવા પડતા. આખરે સેનામાં નિરાશાનું ઝનૂન આવી ગયું. 'ગમે તે થાઓ, પણ ચાલતી સ્થિતિ તો બદલાઓ જ' એવી વૃત્તિ પ્રજાની થઇ ગઇ હતી. કંઇક થાય તો અનિષ્ટ નથી એમ દેશી રાજાઓ માનતા. અને કહેવાય છે કે મહત્ત્વાકાંક્ષી અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓ પણ ઇચ્છતા હતા કે લોકો જો બળવો કરે તો નાસીપાસ થયેલા આ રાષ્ટ્ર

સાથે કરેલાં જાતજાતનાં સુલેહનામાંઓ અને તેને અંગે રચવા પડતા પ્રપંચો એકસામટાં ધોઇ નાંખીયે; કાં તો બધું ગુમાવી બેસીયે, કે કાં તો સાર્વભૌમ થઇ બેસીયે.

આમ બધી બાજુથી બળવાની તૈયારી થઇ રહી હતી; પણ સેના અને મુત્સદ્દીવર્ગ વચ્ચે એકતા નહોતી. મુત્સદ્દીવર્ગમાં ભારે સડો પેઠો હતો. બધાને એકત્ર કરી શકે એવો વ્યાપક દૃષ્ટિવાળો નિઃસ્વાર્થી માણસ રહ્યો ન હતો અને સ્વરાજ સ્થાપવા માટે જે રાષ્ટ્રીય નૈતિક ગુણોની આવશ્યકતા હોય છે તેનો મુત્સદ્દીવર્ગમાં અભાવ હતો એટલે બધો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. આપણાથી કશું થવાનું નથી એ નિરાશાથી લોકોએ આવી પડેલી પરિસ્થિતિમાં સંતોષ માની લીધો. અંગ્રેજી રાજ્યને લીધે જેમને ફાયદો થયો તેઓ તો અંગ્રેજી વિદ્યા ઉપર મોહિત થયા. તેમની ચડતી જોઇ બીજાઓનું મન લલચાયું. અંગ્રેજી સાહિત્યનો સ્વાદ ચાખવા મળ્યો. કેટલાક લોકો અગ્રેજ અધ્યાપકોને शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् એવી વૃત્તિથી શરણ ગયા.

એવી દશામાં લોકમાન્ય તિલક ભણવા લાગ્યા. જૂનું સારૂં હતું એમ માનનાર એક પક્ષ હતો; અને નવું તેટલું જ સારૂં છે, જૂનું તો ફેંકી દેવા જેવું જ છે એમ માનનાર બીજો પક્ષ હતો. જેટલું આપણું તેટલું ખરાબ અને પારકાનું તેટલું સારૂં એમ કેટ-

લોકને લાગતું; તો આપણું એ આપણું છે એટલા માટે જ સારૂં, એમાં માનનાર અંધ અભિમાની પણ દેશમાં ખૂબ પડેલા હતા. તે જમાનામાં કોઇને એટલું પણ ન સૂઝયું કે જૂનામાંથી જ નવું પેદા થાય છે. જૂનાનો ઇન્કાર કરતાં તો આપણે આપણી મૂડી જ ખોઇ બેસીયે છીયે. અને તેની સાથે જ જૂનાને વળગી રહેશું તો મડદાંને સાચવવા જેવું થઇ જશે. માટે જૂનામાંથી જ નવું પેદા કરવું જોઇયે. જે પારકું છે તે પારકું જ રહેવાનું. તેની અસર આપણા ઉપર જરૂર થાય, પણ પોતીકું કાઢી તેને ઠેકાણે પારકું દાખલ કરવા જઇયે તો પોતાના વાળ કાપી નાંખી પારકાના વાળનો ચોટલો પહેરવા જેવું વિચિત્ર થઇ જાય છે.

આ સ્થિતિને લીધે તે જમાનામાં ઝગડો અને ચર્ચા બેહદ ચાલતાં, અને કેટલીક વાર એ ચર્ચા છાશ વલોવવા જેટલી જ સફળ નીવડતી. એવી સ્થિતિમાંથી દેશને સાચા રસ્તા ઉપર લાવવાનું કામ સહેલું નહોતું. તમારા વિચારો મૂર્ખાઇભરેલા છે એમ લોકોને કહે લોકો થોડા જ સુધરવાના હતા ? અને આખું રાષ્ટ્ર બેવકૂફ છે એમ કહેનારા આપણે કોણ ? લોકમાન્ય તિલક જેવા કેટલાક લોકોએ આવા ઝગડાઓમાંથી પસાર થવાનો દેશને રસ્તો દેખાડયો અને તેથી હિન્દુસ્તાનના જાહેરજીવનમાં સુધારો થયો.

અંગ્રેજી રાજ્ય શરૂ થયું ત્યારથી જ અંગ્રેજ સરકાર પોતાના ઉદ્દેશનું એક ભારે ધતીંગ ચલાવતી આવી છે. દુનીયામાં જે કંઇ ઘટના થાય છે તે ઈશ્વરની પ્રેરણાથી જ થાય છે અને તેમાં આપણું કલ્યાણ જ હોય છે, અને એ તત્ત્વ પ્રમાણે અંગ્રેજી રાજ્ય પણ આપણા કલ્યાણને અર્થે જ છે એ ઉચ્ચ શ્રદ્ધા મહામતિ રાનડે, દેશભકત ગોખલે અને મહાત્મા ગાંધીજીએ કેળવી. પણ અમે તમારા હિતને માટે જ દિવસરાત મહેનત કરી રહ્યા છીયે એમ યુરોપીયન મુત્સદ્દીઓ જે કહ્યા જ કરે છે તેમાં તો શુદ્ધ દંભ જ હોય છે એટલું આપણામાના કેટલાક લોકો સમજી શકતા ન હતા માણસ માણસ વચ્ચે સબધ આવે એટલે સ્વાર્થી માણસો પણ એકબીજાનું ભલું કરી શકે છે અને કરે છે પણ ખરા, એ વાત સાચી છે; પણ દુષ્યન્ત રાજાની પેઠે स्वसुखनिरभिलाष खिद्यसे लोकहेतो લોકોના કલ્યાણને અર્થે પોતાના સુખની પરવા રાખ્યા વગર તમે મહેનત ઉઠાવો છો એવુ પ્રમાણપત્ર આપવા જેવુ નોકરશાહીએ કશુ કર્યું નથી. એટલું પણ કેટલાક જોઇ શકતા ન હતા આવા લોકોને સમજાવવા એ અઘરૂં હતું. વિવેકના વચનથી ભોળવાઇ જઇ મતલબ ખોઇ બેસનારા આપણા લોકોને જાગૃત કરવા એ સહેલી વસ્તુ ન હતી. તે કામ કરવા પાછળ લોકમાન્યે પાશવાર નિંદા અને સરકારી અમલદારોનં

શત્રુત્વ વહોરી લીધું. અગ્રેજ, સરકાર શુદ્ધ સ્વાર્થી છે અને તેમનો સ્વાર્થ અને આપણું હિત પરસ્પર વિરોધી છે એ લોકમાન્ય બરાબર જાણતા, અને તેથી જ આ સરકારને વિનવીને કે સમજાવીને નહિ, પણ પ્રજાની શક્તિનો પરિચય કરાવી સુધારવી એ તેમની નીતિ હતી. તેથી તેઓ કહેતા કે શક્તિ વગરનું રાજપ્રકરણ એ શુદ્ધ બાઘાઇ છે. ગાંધીજીની પદ્ધતિ ગમે તેવી હોય, પણ પ્રજાના નિશ્ચયનો અને પરાક્રમનો પરિચય તેઓ કરાવતા એ તેમને બહુ જ રૂચતું. ૧૮૯૫ મા તેમણે લખેલું:

"કેટલાક પૂછશે કે લોકમત એટલે શું? અમે કહીએ છીએ કે સામાન્ય રીતે જે ખાધેપીધે સુખી છે અથવા જેમને લખતા વાચતા આવડે છે અને જેઓ પોતાની મહેનત મજુરીથી પોતાનું અને પોતાના કુટુમ્બનું સચ્ચાઈથી પાલણપોષણ કરી શકે છે એવા લોકો સમાજમાં જેટલા હોય—પછી તેઓ વિદ્વત્તામાં, સંપત્તિમા અને અધિકારમાં મોટા હોય કે નાના—તે બધાઓનો જે મત તે લોકમત. એવા લોકો જ્યા સુધી આપણા તરફ થયા નથી ત્યા સુધી તેમને બેવકુફ અથવા જાનવર કહેવા એમાં પોતાની જ બેવકુફી રહેલી છે. દરેક ધંધામાં એક બીજાને ટપી જાય એવા વિદ્વાન એટલા બધા પડેલા છે કે કોઇએ પોતાની વિદ્વત્તાનો ઘમંડ રાખવો એ પોતાની ક્ષુદ્ર બુદ્ધિ અને બેપરવાઈનું

પ્રદર્શન છે. કેળવાયેલા લોકોના જ મતને મહત્ત્વ આપવું હોય તો અંગ્રેજ લોકો આપણા કરતાં વધારે કેળવાયેલા ગણાય છે અને તેમના હાથમાં રાજસત્તા છે. પછી કૉન્ગ્રેસ અને કૉન્ફરન્સની જરૂર શી? આપણા કરતાં તેઓ વધારે શિક્ષિત છે તેથી જ તો તેઓ આપણા પર રાજ્ય કરે છે. તેમના કરતા ઓછું ભણેલા લોકોના મતની તેમણે શા માટે કદર કરવી? અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓ જો કશાની પરવા રાખતા હોય તો તે બી. એ એમ એ. થયેલાઓના મતની તો નથી જ, કેમકે તેઓ જાણે છે કે યુનિવર્સિટીમાથી નીકળેલા આ લોકો કશા કામના નથી હોતા સરકાર જો કોઈના મતની પરવા કરતી હોય તો તે અમે ઉપર વર્ણવેલા લોકમતની જ છે. ખાલી વિદ્વાનોની કચકચને સરકાર કંઇ જ મહત્ત્વ આપે એમ નથી. જેમને સાચી વિદ્યાનો કંઇક સંસ્કાર થયો હોય તેમણે દેશહિતનો પૂરતો વિચાર કરી વેપારી, હુન્નરી, મજુર, કારકુન, સરદાર, જાગીરદાર, ગરાશીયાઓ, ખેડુતો વગેરે બધા વર્ગોનો મત અનુકૂળ કરી લેવો જોઇએ. સાચી આગેવાની આમા જ છે, લોકોને જનાવર કહેવામા નથી. તમે ભારે વિદ્વાન હશો, બર્ક, ગિબન, બકલ વગેરે જેવાઓના ગ્રંથો તમને મોઢે હશે, એટલું જ નહિ પણ તમે તેના અનુવાદ પણ કર્યા હશે, પરંતુ જેમ દારૂ વગરની એકલી ગોળીથી કામ થતું નથી તેમ દેશના ખેડુતો,

ધંધાવાળાઓ અને ખાધેપીધે સુખી એવા લોકો જ્યાં સુધી તમને અનુકૂળ નથી ત્યાં સુધી તમારી વિદ્વત્તાની કદર થવાની નથી, ત્યાં સુધી તમારો કોઇ ભાવ પુછનાર નથી. રાષ્ટ્રીય મહાસભાની ઉન્નતિ થાય અને રાજ્યકર્તાઓને મહાસભાનું કહેવું માન્ય કરવાનો પ્રસંગ આવે એ ત્યારે જ સંભવે કે જ્યારે અમે ઉપર કહી ગયા તેવો લોકમત મહાસભાને અનુકૂળ થાય. તંબુરાનો તાર એમ ને એમ વગાડવાથી તેમાંથી સૂર નીકળતો નથી, પણ તુંબડા ઉપર વગાડવામાં આવે ત્યારે જ તેમાંથી શ્રવણમધુર ધ્વનિ નીકળે છે. તે જ સંબંધ વિદ્વાન આગેવાનો અને લોકમતનો છે. લોકોને જનાવરોમાં ગણી કાઢનાર પોતે જ જનાવર હોય છે એમ કહેવાને વાંધો નથી."

લોકમાન્યે આ જે તેજસ્વી રાજકારણ શરૂ કર્યું તેનું જ સ્વાભાવિક પરિણામ આજનો એકો બળવો છે. ૧૮૫૭ના બળવા પછી લોકો રાષ્ટ્રના ઉદ્ધાર વિષે અશ્રદ્ધાળુ બની ગયા હતા. આત્મબળથી રાજકારણ ચાલી શકે છે એ કલ્પના તે વખતે ન હતી. આજે આપણે જોઇ શકયા છીયે કે આત્મબળથી એક માણસ પણ મહાન સલ્તનત સામે ઝુંબેશ ચલાવી શકે છે, અને તે આત્મબળ વાપરવા માટે જેટલી સહનશક્તિ આવશ્યક છે તેટલી દરેક દેહધારી ગમે ત્યારે કેળવી

શકે છે, અને સહનશક્તિ કેળવી ટેક જાળવવી એમાં જ બધી વીરતા આવી જાય છે. લોકમાન્યની જીંદગી દરમીયાન હિન્દુસ્તાનની મનોરચનામા આ એક ભારે ક્રાન્તિ થઇ ગઈ છે.